

Boeren, Soldaten en Heiligen

Ontginning, Krijggewoel en Kerk tussen Utrecht en het Gooi

“Alles van waarde is weerloos”

(Lucebert)

Boeren, Soldaten en Heiligen

Ontginning, Krijgsgewoel en Kerk tussen Utrecht en het Gooi

W. van Schaik (eindredactie), N. Adema Mzn,
A. Doedens en D.T. Koen

Stichting Brigida

Tweede druk

Stichting Brigida 1996/2018.

Grafische verzorging	Parel Promotie, Groenekan
Foto omslag	Dirk Breed, 'Klein Panorama', ca. 1980.
Druk	Parel Promotie, Groenekan.

ISBN 90 - 9010043 - 1

© Stichting Brigida, 1996/2018

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande, schriftelijke toestemming van de uitgever.

Stichting Brigida, Berkenlaan 30, 3737 RN Groenekan.

Inhoud

<i>P.A.D.H. Diepenhorst</i>	Voorwoord	6
<i>W. van Schaik</i>	Inleiding	8
<i>W. van Schaik</i>	Het veranderend landschap om Westbroek	11
<i>A. Doedens</i>	Veel in weinig. De slag bij Westbroek en de muurschilderingen als brandpunt in een geschiedenis van het Noorderpark	49
<i>N. Adema Mzn</i>	De muurschilderingen van Westbroek	66
<i>D.T. Koen</i>	Het Noorderpark: een militair landschap	80
<i>W. van Schaik</i>	Fiets- en wandelroute alsmede beschrijving van enige bezienswaardigheden langs de route (bijgevoegd vouwblad)	

Voorwoord

Graag voldoe ik aan het verzoek om een korte inleiding te schrijven voor dit boekwerk. Maartensdijk is cultuurhistorisch en geografisch meer dan een toevallig groot deel van het duizenden hectaren open gebied tussen Hilversum en Utrecht. Het gebied van de gemeente is een samenhangend geheel. Een geheel dat in één bestuurshand dient te blijven om behoud en herstel mogelijk te maken. Deze samenhang ontstaat door een aantal oorzaken.

In de eerste plaats vormt Maartensdijk (inclusief (Oud-)Maarsseveen en Tienhoven) het doorgangsgebied tussen het Gooi en de stad Utrecht. Tussen sticht Utrecht en graafschap Holland. Een buffer van betekenis. Juist in Maartensdijk ligt de oeroude, vaak bevochten grens, in de vijftiende eeuw vastgelegd. Hier, bij de noordgrens van de toen uiteraard nog niet bestaande gemeente werd de Hollandse graaf Floris V op 23 juni 1296 gevangen genomen, op de valkenjacht aan de rand van de latere polder Achttienhoven die dan nog woeste ruigte is. Het was een tragedie die vier dagen later op de beruchte moord zou uitlopen.

Het gebied zou altijd doorgangsgebied blijven, tot de dagen van nu. Het gebied werd later doorsneden door belangrijke noord-zuid-verbindingaders, door tolwegen toen en A27 en spoorweg nu. De oost-west-verbindingen waren de oudste wegen die de hoeven in de polders met elkaar verbonden en verbinden. Deze liepen vanaf de rand van de Heuvelrug, waar het veen begon, door tot aan de Vecht.

In de tweede plaats vormt Maartensdijk een onderdeel van een ontginningsgebied, dat, hoewel het proces vele eeuwen duurde, als één geheel kan worden gezien. Ik spreek hier over het grootste deel van het Noorderpark dat landschappelijk en cultuurhistorisch zoveel te bieden heeft. Hierover schrijft W. van Schaik in zijn verhaal over het landschap. Hij kraakt daarbij, vanuit zijn visie enkele kritische noten over de overheden.

In de derde plaats was Maartensdijk als onderdeel van het Noorderpark tot 1940 een militair gebied van grote betekenis. A. Doedens en N. Adema schrijven over de Westbroekse schilderijen: zij konden alleen ontstaan in een landschap, dat geteisterd was door de oorlogshandelingen van de late vijftiende-eeuw: de Hoekse en Kabeljauwse Twisten. De schilderijen op de wanden van de kerktoeren van Westbroek vormen een gedenkteken van unieke historische betekenis. Het militaire belang van onze gemeente in vroeger dagen wordt nog eens bewezen door de Nieuwe Hollandse Waterlinie, tot stand gebracht in de negentiende eeuw en van grote betekenis tot aan de tweede wereldoorlog. Uitzien naar het noorden (weg en spoor naar het Gooi) en het oosten (vanwaar het gevaar uit Pruisen en Duitsland vooral na 1871 geducht werd) beheerste het geschut van Voordorp en Ruigenhoek deze verbindingswegen. Zo ook de forten de Gagel en Blauwkapel die na een gemeentelijke herindeling binnen de gemeente Utrecht kwamen te liggen. Wat ooit moeras was, kon zo eenvoudig weer ontoegankelijk gemaakt worden. Hierover schrijft D.T. Koen. Het thans zo verwaarloosde deel van deze fortenlinie - waarvan een belangrijk deel binnen de Maartensdijkse gemeentegrenzen ligt - verdient een structurele opknappbeurt en een samenhangende promotie. Het verdient tot de wereldmonumenten gerekend te worden.

De schrijvers hebben deze natuurlijke en historische kaders, grotendeels gegeven binnen het gebied van het Noorderpark en doorgaans ook binnen de gemeentegrenzen van Maartensdijk nog aangevuld met een samenhangende fiets- en wandelroute. Op deze kaart vindt men ook de beknopt aangeduide belangrijke monumenten van diverse aard: de moeite van het afstappen waard om eens goed te kijken! De kaart onderstreept overigens ook de eenheid van cultuur en natuur, van grondgebied en bestuur. Dit boekwerk maakt dit alles de lezer duidelijk en ik hoop dan ook dat het door velen gelezen zal worden.

Ing. P.A.D.H. Diepenhorst, burgemeester

Inleiding

[Bij de herdruk: Het huidige bestuur van Stichting Brigida, te weten Anne Doedens, Hugo Mutsaers en Jaap Schuttevaar draagt deze tweede druk op aan de nagedachtenis van de oprichter van Brigida, Wim van Schaik, en hoopt dat de huidige gemeente De Bilt de visie van Wim, de onvermoeibare strijder voor behoud van landschap en cultuur overneemt.

De lezer en gebruiker dient te beseffen, dat deze tekst door Wim van Schaik meer dan 22 jaar geleden werd gemaakt. Intussen is er veel veranderd, sommige van Van Schaiks waarnemingen zijn nog zeer relevant, andere zijn niet meer van toepassing. We hebben echter de tekst zo veel mogelijk gehandhaafd, ook waar die verouderd is. Het leeuwendeel is echter nog steeds relevant!]

In 1996 schreef Wim van Schaik de volgende tekst:

‘Dit boekje is ontstaan uit een aantal voordrachten die in het kader van een verenigingsactiviteit in het voorjaar van 1996 werden gehouden in de kerk van Westbroek. In deze voordrachten stelde W. van Schaik het landschap aan de orde en met name dat ten noorden van de kerk, de polder Achttienhoven. De muurschilderingen werden toegelicht door N. Adema. A. Doedens sprak over de tragische gebeurtenis op tweede kerstdag 1481 toen zovele mensen omkwamen in de Slag bij Westbroek. De voordrachtenreeks werd afgesloten met een orgelconcert. De toren werd beklommen om een totaal overzicht van het oorspronkelijk heel grote landschap te krijgen. Van hieruit is wel heel zichtbaar wat in de laatste honderd jaar in het landschap is veranderd en wat nog overgebleven is van het landschap dat in de middeleeuwen door ontginning van het hoogveengebied tussen Utrecht en het Gooi is ontstaan.

De inleiders N. Adema, A. Doedens en W. van Schaik hebben deze voordrachten uitgewerkt tot artikelen en voorzien van bijzonder illustratiemateriaal. Het gebied

om Westbroek was een uitermate belangrijk onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dat was aanleiding om de deskundige bij uitstek op het gebied van deze waterlinie, de heer D.T. Koen, te vragen een artikel te schrijven over het militaire landschap van Westbroek en Groenekan.

We hebben dit geheel gecomplementeerd met een wandel- en fietsroute in het belangrijkste gedeelte van het Noorderpark. Als startpunt kozen wij de woonplaats van één van de opdrachtgevers van de ontginning. Het gebied is met name ontgonnen door de verschillende kapittels van Utrecht zoals Sint Jan, Sint Pieter en Sint Marie. Andere opdrachtgevers waren de Heren van Zuylen, de Heren van Maarssen en de Heren van Overdevecht.

Men zou dus o.a. kunnen starten vanaf het lanskerkhof, Pieters Kerkhof of de Mariaplaats, in Utrecht. Wij hebben echter gekozen voor het Slot Zuylen. Het gebied van Westbroek is immers grotendeels door de heren van Zuylen in cultuur gebracht. Lang waren zij ook ambachtsheer van Westbroek. Via de Klopdijk, waar de Slag bij Westbroek plaats vond, komen we in het militaire landschap van de forten en alles wat daarmee samenhangt.

De eindredacteur, W. van Schaik, heeft in het kort een aantal monumenten omschreven die langs deze route liggen. Een aantal is al rijksmonument. De meeste komen voor op de voorlopige lijst van de gemeentelijke monumenten Wij hebben voor gegevens uit deze lijst geput.'

Wij zijn het gemeentebestuur van Maartensdijk en de directie van DTZ Zadelhoff Bedrijfshuisvesting Utrecht en Coopers & Lybrand Utrecht, zeer erkentelijk voor de aankoop van een flink aantal boeken.

Namens de schrijvers: *W. van Schaik*.

Kerk in Westbroek. Foto W. van Schaik

Het veranderend landschap om Westbroek

Zoals in het voorwoord vermeld, is dit artikel gebaseerd op één der toespraken die in april 1996 in de kerk van Westbroek werden gehouden. De bijeenkomst werd afgesloten met een orgelconcert.

Door deze lezing konden de toehoorders niet alleen direct betrokken worden bij de uitingen van diverse kunstvormen die in de kerk aanwezig zijn. Het verhaal kon immers ook aanschouwelijk gemaakt worden door beklimming van de 42 meter hoge toren. Vanaf deze toren heeft men uitzicht over het landschap dat in de vijfhonderdjarige geschiedenis van het bouwwerk in al zijn veranderingen te zien is geweest. Ook na zeshonderd jaar ontginning is een deel van het landschap bij de kerk “land art” in zijn meest pure vorm.

De kerk is zo het trefpunt van een aantal kunsten, inclusief het “kunstwerk” dat het landschap is.

Bouwkunst

Het is één van de mooiste laatgotische dorpskerken uit het noordelijk deel van de provincie Utrecht. De omringende bebouwing staat relatief ver weg waardoor van de kerk een grote ruimtelijke werking uitgaat. Dat wordt versterkt door de hoge bomen die op het voormalige kerkhof staan. Opvallend het hoge, later aangebouwde, koor aan de noordkant van de kerk: De binnenruimte van de kerk heeft al eeuwen de verstillheid van onze oude, witgepleisterde protestantse kerken, in de zeventiende eeuw inspiratiebron voor vele kunstschilders, met name Saenredam (1597-1665).

Westbroek was al zo'n honderd jaar bewoond aler omstreeks 1450 met de bouw van deze voor de kleine dorpsgemeenschap wel heel imposante kerk werd begonnen. Dit als vervanging van een paar generaties daarvoor gebouwde kapel. We verbazen ons nog steeds over de grote middeleeuwse kerken in onze oude steden, zoals bijvoorbeeld de Dom in Utrecht en de Sint Jan van Den Bosch.

De krachtsinspanning van een agrarische gemeenschap van slechts enkele honderden bewoners was echter niet minder groot. Relatief misschien zelfs nog veel groter. De kerkelijke instellingen die bij de ontginning betrokken waren, zullen zeker hun steentje hebben bijgedragen. De kerk is voltooid in 1481. Niet voor niets is deze kerk al eind vorige eeuw tot rijksmonument verklaard. In het artikel van N. Adema over de muurschilderingen wordt dieper ingegaan op de bouwgeschiedenis.

Schilderkunst

De schilderkunst is vertegenwoordigd in de unieke vroeg zestiende-eeuwse muurschilderingen. Tijdens de reformatie verdwenen ze onder een pleisterlaag. In het begin van deze eeuw zijn ze herontdekt. Pas een kleine eeuw later is tot restauratie overgegaan. De restauratie is in 1993 voltooid. Deze muurschilderingen zijn na de Slag bij Westbroek gemaakt. Muurschilderingen dienden in de middeleeuwen als een groot beeldverhaal, een soort stripverhaal *avant la lettre*. De bevolking was immers grotendeels analfabeet in die jaren.

In het artikel van N. Adema wordt met veel liefde en kennis geschreven over de talrijke afbeeldingen op de muren. Zo zijn er beschermheiligen afgebeeld. Uiteraard zijn uit het heirleger van talloze heiligen slechts die afgebeeld die voor de toenmalige Westbroekers van belang waren. Zo zal ongetwijfeld vaak de hulp ingeroepen zijn van Sint Brigida bij allerlei veeziekten. Sint Brigida is de belangrijkste heilige vrouw van Ierland. Zonder twijfel zullen vroeger Bonifatius, Willibrordus en andere Ierse missionarissen over haar leven en werken verteld hebben.

Wij zien geen enkele afbeelding van de Slag bij Westbroek die enkele decennia eerder had plaatsgevonden. Toch bestaat er mogelijk een relatie met de gruwelijkheden die de Slag van Westbroek met zich meebracht. De dood staat immers wel heel centraal in twee grote muurschilderingen. Het ene geeft de verschrikkingen weer van het Laatste Oordeel. Het andere is het in Nederland sporadisch afgebeelde verhaal van de drie levenden en de drie doden, een legende uit de oude Arabische literatuur van uit de zesde eeuw die verhaalt hoe een ieder onverwacht met de dood geconfronteerd kan worden. De dichter Van Eyck heeft de onontkoombaarheid van de dood prachtig weergegeven in zijn gedicht over de dood en de tuinman in de rozenhof dat zich ook al in de Arabische cultuur afspeelt en eindigt met:

*“Toen ik ‘s morgens hier nog stil aan ‘t werk zag staan
Die ‘k ‘s avonds halen moest in Ispahaan”*

[De tuinman had verwacht door met snelle paarden naar Ispahaan te vluchten aan de Dood te kunnen ontkomen. De ‘ik’ is de Dood in persoon]

Ook de bewoners van Utrecht en Westbroek werden op die koude Tweede Kerstdag van 1481 met de plotselinge dood van vele medeburgers geconfronteerd. Hoe groot de schok was blijkt wel uit het aangrijpende verslag vermeld in het artikel van dr. A. Doedens.

Literatuur

De literatuur is ook nog op andere wijze in deze ruimte aanwezig. Niet doordat een Westbroeker in de afgelopen eeuwen de dramatische gebeurtenissen van die Kerstdagen in zijn dorp literair vorm gegeven heeft in een tragedie. Dit deed Joost van den Vondel wel naar aanleiding van de val van zijn stad Amsterdam en de daarop volgende grote branden. Deze vonden eveneens plaats de Kerstdagen maar wat vroeger in de middeleeuwen. Het klassieke toneelstuk *“De Gijsbrecht van Amstel”*.

In deze ruimte is de literatuur aanwezig in de vorm van de Statenbijbel, die ligt op de fraaie lessenaar van kopersmeedwerk. De familiebijbel van een meer 200 jaar in Westbroek woonachtige familie Van Schaik (geen verwant van schrijver dezes). Een invloedrijke familie waarvan generaties lang telgen zitting hadden in de vroedschap en het kerkbestuur.

Het is een bekend verschijnsel van een agrarische gemeenschap dat families generaties lang in hetzelfde gebied blijven wonen. Zo komen in Westbroek al heel lang de familienamen voor van bijvoorbeeld Van Barneveld, Van den Broek, Lam, Oudhof, Sijtveld etc.

Keren we terug naar de genoemde Statenbijbel. De Staten-Generaal hadden de opdracht gegeven; het werk was gedaan door knappe taalkundigen en theologen (vanuit de Dordtse Synode aangewezen). Deze vertaling van de Bijbel is essentieel geweest voor de Nederlandse taal. Niet alleen voor de uniformiteit van de taal, het woordgebruik en de taalbeelden, maar eeuwenlang ook voor het leren lezen en voor de leesvaardigheid van vele generaties Nederlanders.

Mede door het calvinisme verdween het analfabetisme. Muurschilderingen wer-

den overbodig. Een ieder diende de Bijbel te kunnen lezen, zowel man als vrouw. Het calvinisme was in dit opzicht vrouwvriendelijk. In de omringende landen was in die vroege nieuwe tijd het analfabetisme bij de mannen veel groter dan hier, onder de vrouwen van Frankrijk was er zelfs vrijwel geen die kon lezen of ook schrijven. Hoe vanzelfsprekend het was, dat meisjes de Bijbel lazen en er gewoon mee omgingen, blijkt uit een aandoenlijk schilderijtje van de schilder van het alle-daagse leven van de gewone man: Jan Steen. Op een schilderijtje van hem in een museum in Bazel ziet men een meisje van een jaar of negen met zo'n enorme Statenbijbel voor zich. Haar kat zit aan haar voeten en kijkt aandachtig naar haar op. Het meisje is bezig de Bijbel aan het dier voor te lezen.

Aan lezen werd meer aandacht besteed dan aan schrijven. Dit blijkt nog eens uit een gebeurtenis in Westbroek in 1795. Begin 1795 kwamen de Fransen in ons land. Vier ingezetenen van Westbroek - er woonden 501 mensen, groot en klein - riepen een bijeenkomst van de inwoners, consequent, in de geest van de Franse Revolutie burgers genoemd, bij elkaar om de heerlijke rechten van de ambachtsheer Willem René baron Van Tuyll van Serooskerken - een broer van de toen al internationaal befaamde, Nederlandse 'verlichte' schrijfster Belle van Zuylen - af te schaffen. De bewoners wensten voortaan zelf de schout en schepenen te benoemen en te bepalen wie in de kerkvoogdij en het schoolbestuur zat en bovendien wilden zij zelf de dominee benoemen. Onder deze oproep stond één handtekening. Bij de andere drie namen stond een kruisje. [Deze omwenteling beschrijft M.L. de Raadt - Nolst Trenité in het blad van de Historische Vereniging *St. Maerten (aflevering 14)*].

Dit niet kunnen schrijven is op zichzelf niet zo verwonderlijk. De schoolopleiding was heel beperkt. Men ging slechts enkele jaren naar school en dan nog voorname-lijk in de wintermaanden. Door het dagelijks lezen van de Bijbel werd het lezen, de leescultuur, verder ontwikkeld.

Het schrijven was daarentegen snel verleerd. De oefening van het schrijven was heel beperkt gebleven en de meesten hadden in een dorp als Westbroek na de schooltijd nooit meer echt een pen of griffel nodig om iets op schrift te stellen. In te vullen belastingformulieren voor zaken als inkomsten- en vermogensbelasting kwamen pas veel later. Voor de toenmalige belastingsystematiek was een boekhou-ding niet noodzakelijk. Een mestboekhouding was nog onvoorstelbaar. Er was toen overigens eerder een tekort aan mest dan een overschot.

Beeldhouwkunst

Ook deze kunst is nog steeds in de kerk vertegenwoordigd. Genoemd werd reeds de lessenaar van kopersmeedwerk met de Statenbijbel. Op de preekstoel bevindt zich eveneens een koperen lessenaar. De preekstoel zelf heeft simpel houtsnijwerk in renaissancestijl.

In het koor vindt men een veertiende-eeuws Grafmonument, gemaakt uit kostbare steen. Dit monument is dus ouder dan de kerk. Het is het grafbeeld van Boudewijn van Sterckenburch, een wijbisschop van Utrecht. Er is een opvatting dat dit beeld reeds aanwezig was in de kapel die hier al in de veertiende eeuw gebouwd was, dus voorafgaand aan de bouw van de kerk. Meer hierover leest U in de bijdrage van N. Adema. Deze kapel maakte plaats voor de kerk. Met de bouw daarvan werd in 1467 begonnen. Een andere lezing is dat dit beeld, dat oorspronkelijk in de Sint Servaas-abdij stond, tijdens de Beeldenstormen van 1566 uit veiligheidsoverwegingen naar de kerk van Westbroek werd overgebracht. We hebben dus mogelijk met een asielzoeker te maken. Asiel zoeken is zo oud als de mensheid. Zochten bijvoorbeeld niet Jozef en Maria met het Kindeke Jezus asiel in Egypte? De Bijbel staat vol met vluchtelingenverhalen.

In deze kerk is geen beeldenstorm geweest. De “*Paepse dingen*” zijn zo’n twintig jaar later verwijderd na het bezoek van een visitatiecommissie. Zijn toen ook de schilderijen onder kalk verdwenen?

Muziek

In een kerk is de muziek altijd vertegenwoordigd in het orgel, hoewel er in de zeventiende eeuw nog heftig over gestreden werd of het orgel wel in kerk en eredienst thuishoorde.

Het huidige orgel werd gebouwd in 1879 in Amsterdam voor een kerk in Zaanwijk. De orgelbouwer is Pieter Flaes. een leerling van de bekende orgelbouwers Bätz en Witte. In 1975 werd het orgel overgebracht naar Westbroek. Het is een genot om in deze ruimte een orgelconcert bij te wonen. De kerk heeft een goede akoestiek. Het is een ideale ruimte om muziek te maken met een trio, een kwartet of welke combinatie dan ook. Wie neemt het initiatief tot een Westbroeks muziekfestival?

**Beeld van Boudewijn van Sterckenburch,
wijbisschop van Utrecht. 14e eeuw;**

*grafmonument uit de St. Servaas-abdij. Het beeld
is dus ouder dan de Westbroekse kerk. In de stad
Utrecht zijn nog slechts weinig beelden aanwezig
die in dit tijdvak van hetzelfde materiaal
gemaakt zijn.*

W. Haakma Wagenaar.

Landschap

Verlaten we de kerk door het koor, dan zien we weer een kunstwerk. Het landschap waarin het gebouw ligt en met name de polders aan de noordkant, die tot aan het Gooi doorlopen, zoals de polder Achttienhoven. Een landschap door mensen gemaakt.

De kerk is voor Utrechtse begrippen een vrij oud bouwwerk. De provincie telt niet zoveel goed bewaarde bouwwerken meer uit de vijftiende eeuw. Dit bouwwerk staat echter wel in de laatste grote ontginning. Vergelijkenderwijs is het daarom het jongste landschap van deze provincie.

Stel dat u hier duizend jaar geleden, dus in 996 of in het magische jaar 1000 geweest was. Het was het einde van het eerste millennium: zou Christus terugkomen, zouden er wonderen en rampen geschieden? Men hield zich daar, geïnspireerd door gedachten aan Christus' wederkomst en de komst van een rijk van vrede en gerechtigheid heel sterk mee bezig, in tegenstelling tot nu, bij de overschrijding van de grens naar het derde millennium. U zou er ongemakkelijker gestaan hebben dan vandaag. Goed schoeisel ware in ieder geval gewenst om droge voeten te houden. U had in elk geval vele meters hoger gestaan dan nu. Toen stond u in een terrein van voornamelijk veenmos. In een eindeloze herhaling van groeien en afsterven was het hoogveengebied tot stand gekomen. U bevond zich in een volstrekt onbewoond gebied.

Wij spreken hier van hoogveen, omdat de samenstelling van dit type veen sterk bepaald is door een specifieke flora van veenmos, zonnedauw, andere vleesetende planten en verschillende soorten hei. De aard van de vegetatie wordt sterk bepaald door de relatie met het grondwaterpeil. De flora onder of iets boven dat peil vormt laagveen. Als de planten zich niet meer kunnen voeden door het grondwater, dan wordt regenwater de voedingsbron voor de flora. Een geheel andere vegetatie ontstaat dan. Duizenden jaren lang was de ene vegetatievorm steeds weer overgegaan in de andere. Vandaag de dag kunnen we dit proces voor een groot deel nog waarnemen in het zoddengebied.

Naar het noorden zag het landschap in het jaar 1000 er nog vrijwel net zo uit zoals u het nu nog ziet. Aan de horizon de lage heuvels van het Gooi. Heuvels zag u ook als u naar het Oosten gekeken zou hebben: de Utrechtse Heuvelrug. Beide zand-

gebieden waren al een paar duizend jaar bewoond. Keek u naar het zuiden en het westen dan werd verderop geboomte in het land zichtbaar. Het waren rivierbossen en wat boomgaarden op de oeverwallen van de Kromme Rijn en de Vecht.

Oeverwallen zijn in de loop van duizenden jaren gevormd door het bezinken van zand, grint en kleideeltjes uit deze rivieren tijdens overstromingen. Zij beschermden het achterliggende land tegen volgende overstromingen. Op de oeverwallen werd al lang gewoond. Zo hadden de Romeinen hierop hun versterkingen aangebracht, zoals bijvoorbeeld Utrecht en Woerden. De genoemde rivierbossen proberen we weer terug te krijgen o.a. in de Blauwe Camer bij Rhenen. De verhoogde oevers werden dus al lang bewoond.

Met scherpe ogen zag u misschien in het zuiden een klein kerkje op wat later het Domplein zou worden. Eerst een paar honderd jaar later zou de imposante Dommertoren van hier uit gezien kunnen worden.

Het Holoceen

In 996 maakte dit landschap deel uit van een veel groter soortgelijk gebied. Een jong landschap omdat dit gebied eerst gevormd werd na de laatste ijstijd, zo'n jong landschap omdat dit gebied eerst gevormd werd na de laatste ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden. Het Holoceen.

In de beginperiode van dit tijdvak stond de zeespiegel nog laag, evenals de grondwaterspiegel. Het was een grote vlakte waarin als sediment vooral veel pleistoceen zand voorkwam, dat in vroegere perioden was aangevoerd door water en wind. Deze vlakte helde geleidelijk af naar het westen. In deze periode werden de Maartensdijkse zandruggen gevormd. Met westerstormen werden fijne zanddeeltjes aangevoerd die hier neerkwamen en door de wind werden opgehoopt tot lage duintjes. Van deze zandruggen is later, vooral bij de bouw van zwaardere bouwwerken, dankbaar gebruik gemaakt. Zo ligt het landhuis Persijn op een dergelijke zandrug. Door het smeltwater van de enorme ijsmassa, die in een dikke laag over Noordwest-Europa lag tot aan Denemarken toe, stegen de zee- en grondwaterspiegel geleidelijk.

Ongeveer op de huidige kustlijn vormden zich strandwallen. Daardoor kon het zeewater maar moeilijk binnendringen. Anderzijds werd het water van Rijn, Maas,

Schelde en een aantal inmiddels verdwenen rivieren uit het oosten gehinderd in hun uitstroming naar zee. Vele riviervtakkingen ontstonden in dit gebied. Als gevolg van dit alles werd het gebied vochtiger. Plassen werden gevormd. Het land werd geschikt voor de groei van riet en zegge. Als eerste laagveen werd zo het riet- en zeggeveen gevormd. Ik ga verderop, bij de beschrijving van het zoddengebied, dieper in op de opeenvolgende vegetaties met elk hun eigen veensoort. Het gaat hierbij altijd om grondwatervenen. Bij het dikker worden van het veenpakket worden de planten steeds meer afhankelijk van regenwater. Diverse heisoorten, vleesetende planten als zonnedauw, wollegras: ze weten uit dit regenwater mineralen voor hun voeding te halen. Vooral het veenmos voelt zich in deze omgeving thuis. Het neemt water als een spons op. Dit zijn de regenwatervenen, traditioneel bekend als hoogveen. In een cyclus van duizenden jaren ontstond hier op deze wijze een omvangrijk hoogveengebied.

Al dit woeste land was eigendom van de keizer. Deze gaf het omstreeks het jaar 1000 aan de bisschop van Utrecht. De grenzen van het bisdom in het veengebied strekten zich iets verder uit dan de huidige provinciegrenzen, vooral in het noordwesten, het Amstellandgebied. Het overige veengebied werd door de keizer aan de graaf van Holland gegeven. De oude grens tussen Holland en Utrecht leeft nog steeds voort: in namen als Hollandsche Rading - Rading is grens - en de Hollandse Kade bij Kockengen.

Voor lezers van de 1001 columns van Koos van Zomeren in het NRC Handelsblad zal de Hollandse Kade een begrip geworden zijn. Zijn observaties over alles dat daar leeft, graast, zwemt of vliegt en met name aan het verdwijnen is of al verdwenen is; de flora en fauna in zo'n oude polder. Een aantal columns is in boekvorm verschenen.

Het is duidelijk dat in het begin van de middeleeuwen de Utrechtse bisschop machtiger was dan de Haagse graaf, die woonde op wat nu wel het machtscentrum van ons land is, het Binnenhof, want anders hadden we nu gesproken over de Utrechtse Rading en de Utrechtse Kade.

Ontginningen vanaf 1000

Vanaf het jaar 1000 is men druk doende om de Hollanden, Utrecht, Zeeland en

Friesland bewoonbaar te maken. De ontginningen waren in beginsel gericht op ontwatering van het gebied. Dit vond zijn beslag in enkele eeuwen. Het land werd geschikt gemaakt voor de landbouw en veeteelt. Lettend op de economische verhoudingen en de technische hulpmiddelen was het een even imposante activiteit als onze latere inspanningen om het water te bedwingen door middel van de Zuiderzeewerken en het Deltaplan. Landbouwgewassen als rogge, boekweit, vlas en hennep werden op het nieuwe land verbouwd. Hennep ook, uiteraard niet voor nederwiel, maar voor de vezels om er touw van te maken.

Het systeem van ontwatering was overal hetzelfde. Een sloot, veelal Wetering genoemd werd gegraven. De Groenekansweg, vroeger de Groenekanse dijk genoemd, heette oorspronkelijk de Bisschopswetering of Oude Wetering. We vinden in het Noorderpark ook nog de Nieuwe Wetering en de Achterwetering.

De ontginning van het Noorderparkgebied

Laten we ons nu dus richten op het ontginningsgebied dat thans Noorderpark heet, een wat wonderlijke naam, omdat dit gebied in het geheel niet het karakter van een park heeft. Dit ontginningsgebied ten noorden van Utrecht lag tussen de middeleeuwse stad Utrecht, De Bilt, Loosdrecht - waar later de Loosdrechtse en Breukeleveense plassen ontstonden - en de Vecht (met Breukelen, Maarssen en Zuilen). Utrecht behoorde internationaal tot de grotere steden, maar telde omstreeks 1400 slechts 8000 inwoners. De gemeente Maartensdijk telt er nu meer. Een Wetering als we hiervoor noemden werd dwars op een rivier aangelegd, die het water naar zee afvoerde. In dit gebied dus op de Vecht. De weteringen lopen dan ook van oost naar west. In het gebied dat we nu, zoals reeds vermeld, het Noorderpark noemen, zit een behoorlijk verval. Hiervan getuigen nog enkele overgebleven sluisjes in de weteringen langs onder meer de Groenekansweg, de Dorpsweg in Maartensdijk en de Gageldijk, sluisjes die het water vasthielden in de hoger gelegen gebieden. Een systeem van waterbeheersing.

De grond die verkregen werd door het uitgraven van de Wetering en van de sloot, die een paar meter zuidelijk, parallel aan die Wetering werd gegraven, werd gebruikt voor het vormen van een kade die zich ontwikkelde tot dijk. Deze dijken werden later de wegen. De meeste oude wegen in dit gebied lopen dan ook van oost naar west.. De lintbebouwing in de oorspronkelijke wegdorpen Groenekan, Maartensdijk, Achttienhoven en Westbroek vindt men dan ook aan deze oost-west-wegen.

Kaart van Westbroek.

Rijksarchief Utrecht, Archief huis Zuilen 336.

Het zijn eeuwenlang de belangrijkste verkeersaders geweest. Eerst heel veel later werden de noord-zuid-wegen de belangrijkste verbindingen in het gebied.

Als verbinding tussen deze oost-west-wegen was er een enkele noord-zuid verbinding waarvan er één zich ontwikkelde tot de provinciale weg Utrecht-Hilversum. Een noord-zuid-weg was toen onbebouwd en boomloos. Uiteraard was de belangrijkste noord-zuid verbinding van het Noorderpark de dijk langs de Vecht. Langs die rivierdijk lagen veel oudere dorpen als Maarssen, Breukelen en Loenen. Westbroek en Maartensdijk waren relatief jong en bestonden nog niet in het jaar van de moord op Floris V. De aanwezigheid van een beproefde route langs de Vecht zal overigens ook één van de redenen geweest zijn dat graaf Floris V na zijn gevangenneming bij de Egelshoek bij Hollandsche Rading niet over het Gooi werd afgevoerd maar langs de Vecht.

Terug naar de ontginningen. Vanuit de dijk of kade werden loodrecht op de Wetering sloten gegraven. Overal in het veengebied van Nederland was dit in die jaren een vast patroon. Na iedere 90, 100 of 110 meter werd steeds een sloot aangelegd. Deze liep omstreeks 1250 meter door. Zo werd het Noorderpark een gebied van talloze opstreckende kavels. Aan het einde hiervan werd weer een kade aangelegd om het zojuist ontgonnen terrein te beschermen tegen wateroverlast van het nog niet ontgonnen gebied. Aan de nog niet ontgonnen kant van de kade werd weer een wetering aangelegd voor de waterafvoer. Het was het begin van een nieuwe ontginning. Aan de nieuw ontgonnen kant van het gebied, dus aan de noordkant van de dijk, werden de boerderijen gebouwd. U ziet het vandaag de dag nog in bijvoorbeeld Westbroek: de sloten (weteringen) aan de noordkant van de weg zijn veel breder dan de sloten aan de zuidkant. De bebouwing lag oorspronkelijk ook aan de noordkant. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de ligging van de kerk van Westbroek.

Holland

Vanaf de elfde eeuw werden in geheel Nederland de ontginningen ter hand genomen. Het tempo van de ontginningen lag in het graafschap Holland aanzienlijk hoger en gebeurde juridisch op geheel andere wijze dan in het grootste deel van het noordelijk gebied van Utrecht. Voor de bisschop van Utrecht immers was de ontginning aan de noordkant van zijn stad niet zo belangrijk. Hij had een groot, bruikbaar territorium. In zijn gebied van Sticht en Oversticht lagen veel klei- en zandgronden. De graven van Holland hadden voor de ontginningen veel meer

belangstelling; zij hadden er dan ook veel belang bij. Het gebied dat zij samen met hun feodale leenmannen bestuurden was bij het ontstaan van het graafschap vooral geconcentreerd geweest in het duingebied. De abdijen en kastelen [zoals Egmond, Rijnsburg, Brederode en de Keukenhof] lagen allemaal in deze smalle kuststreek. Slechts op de oeverwallen van de rivieren lagen plaatsjes als Woerden, Zwammerdam en Vlaardingen, die vaak begonnen waren als vesting, al in de Romeinse tijd. De graven sloten overeenkomsten met boeren om het land dat hun eigendom werd, te ontginnen. In overeenkomsten werd nauwkeurig afgesproken wat de wederzijdse rechten en verplichtingen waren. De bewoners waren vrij en regelden zelf de lagere rechtspraak. Zij namen de verplichting op zich om in tijden van gevaar een aantal afgesproken manschappen aan de graaf beschikbaar te stellen: de *“lantweer”*. In tijden van overstroming moest men een dijkleger aan de graaf leveren. Er was daarnaast de afdracht van een zeker deel van de oogst, van de turfwinning etc. veelal een tiende deel. Zo vinden wij bijvoorbeeld tussen Oudewater en Haastrecht nog een volledig intacte *“Tiendweg”*, een kade midden in het poldergebied die naar Gouda liep voor de afdracht van de goederen aan de graaf. Deze tiendplichtigen bestuurden de waterhuishouding in hun gebieden zelf. De waterschappen zijn dan ook één van de oudste vormen van onze democratie.

Copen

De overeenkomsten tussen heren en boeren/ontginners heetten *“copen”*. Plaatsen als Nieuwkoop, Boskoop, Hoenkoop, Benschop en nog vele andere ontlenden hun naam aan deze vergunningen. Het feit dat deze cope-ontginningen in het gehele graafschap geschiedden, had tot gevolg dat de graaf van Holland steeds machtiger werd. Hij had een groot leger op afroep tot zijn beschikking en hoge inkomsten uit belastinggelden. De adellijke en ridderlijke leenmannen werden buiten spel gezet. Vandaar de groeiende spanningen tussen de graaf, geruggesteund door vele vrije boeren, en zijn feodale leenmannen zoals de Van Amstels en de Van Velzens. De bisschop had de ontginningsgelden minder nodig. Er vloeide een hele stroom van geld en natura in de bisschoppelijke kas, voor het lezen van missen, het verkopen van aflaten, giften als boetedoening of uit dankbaarheid, vele erfelingen, en ook de bijdragen van pelgrims. De pelgrimsweg naar Santiago [*“San Jago”* - Sint Jacob] de Compostella liep immers langs de Jacobikerk in Utrecht. Het kerkelijk onroerend goed was dan ook zeer omvangrijk. Maar toch was ook in de elfde en twaalfde eeuw ten zuiden van Utrecht wel het nodige gebeurd. Het gebied om

Langbroek was ontgonnen evenals de Lopikerwaard. Hier echter waren de ontginningen niet zo ver gevorderd. Als u hier op deze plek, Westbroek, ongeveer drie honderd jaar na het begin van de grote ontginningen, geweest was, in 1196, u zou kijkend naar de plaats waar Floris V gevangen werd genomen, moeras gezien hebben, een drassig gebied.

Strategie

Liet de bisschop uit strategische overwegingen willens en wetens dit gebied onontgonnen? Aan de noordkant lag Utrecht het dichtst bij het graafschap Holland. Vanuit het Gooi - grafelijk gebied - lag Utrecht maar op zo'n tien kilometer afstand. Hier lag bovendien een vrij lange grens die door zijn bodemgesteldheid als zandgrond op alle punten overschreden kon worden. Niet voor niets kwamen de troepen uit Holland in de Slag bij Westbroek in 1481 via het Gooi naar Utrecht. Was het niet hetzelfde geo-politieke beleid zoals dat nog tot in deze eeuw elders in Europa gevoerd. Daar werden soms - zoals de Pripetmoerassen tussen Polen en Rusland - moerassen willens en wetens in stand gehouden. U zou, zoals we zagen, hier in 1296 in het moeras gestaan hebben. U zakte mogelijk wat weg in de veenmossen. Wat zou u vanaf deze plek verder hebben waargenomen? In het zuiden o.a. de torenspitsen van de Romaanse kapittelkerken van Sint Pieter en Sint Jan, de Pieterskerk en de Janskerk. Onderdeel van het kerkenkruis in Utrecht. [Beide kapittels hebben voor de ontginning van het gebied om Westbroek een grote rol gespeeld. Het kapittel van Sint Pieter was bezig vanuit Breukelen waar de rivierklei ophield - het gebied richting Tienhoven te ontginnen. Van uit de oostelijke oever van de Vecht was in de afgelopen driehonderd jaar steeds meer in cultuur gebracht. Verder naar het oosten lag, vanuit de Vecht gezien, echter nog steeds niet-ontwaterd veen.]

Floris V

Ook naar het noorden lag in 1296 nog steeds een ruig veengebied. U zou daar eind juni 1296, zo'n vier kilometer ten noordoosten van de nog te bouwen kerk vandaan, een jachtpartij hebben gezien. Op de plek waar nu het landgoed "*Einde Gooi*" ligt. De plek van oudsher aangeduid als de Egelshoek. Graaf Floris had afgesproken hier met zijn edelen op de valkenjacht te gaan. Die plek was uitermate goed gekozen. Het was harde zandgrond, goed begaanbaar voor de paarden. Het

Gevangenneming van graaf Floris V in 1296.
J.H. Isings. Collectie Nationaal Schoolmuseum,
Rotterdam.

lag nog net op Hollands grondgebied. Het lag aan de rand van het moeras met volop watervogels, reigers, eenden en zwanen. Ideale prooi voor valken en haviken. Dat waren Stichtse vogels. Was dit het zoveelste grensincident tussen het Sticht en Holland? De spanningen tussen de graaf en zijn edelen waren zo hoog opgelopen dat deze hem hier ter plekke gevangen namen. U kent de latere fatale afloop.

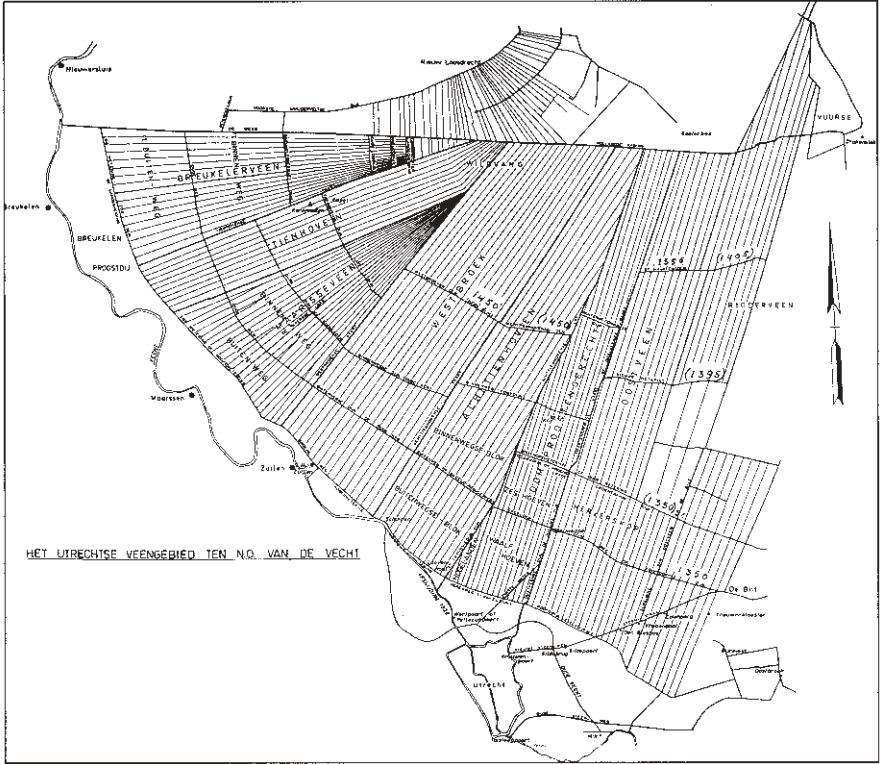
Het is typisch Nederlands, dat op de plek waar hij vermoord werd - interessante vraag: was het juridisch gezien moord of doodslag? - een rode tegel ligt. De plek kan niet prozaïscher: een fietspad. Van Muiderberg naar de Hakkelaarsbrug. Wij Nederlanders missen vaak het grote gebaar. Een Latijns volk zou hier zeker een gedenkteken vol heroïek en tragiek hebben opgericht. Hoe anders zou een soortgelijk geval verbeeld zijn aan een Italiaanse landweg! Vooral als we bedenken, dat graaf Floris V van koninklijke geboorte was; hij was daar zeer trots op. Diens vader, Willem II, bij Hoogwoud in de strijd tegen de Westfriezen in 1256 gesneuveld, was immers Rooms-Koning geweest. Twee sterfgevallen door het zwaard: een dertiende-eeuwse Kennedy-tragedie. Floris had veel voor het land gedaan; zijn dood was dan ook een grote schok. Dat komt heel sterk naar voren in een brief die vrijwel direct na zijn dood werd geschreven. Het lijkt wel het requisitoir van een officier van justitie in een oorlogstribunaal. De brief is in het Latijn geschreven. Uit de tekst blijkt de onverholen woede van de schrijver. [In bijlage I bij mijn verhaal vindt men een uitgebreide weergave in het Nederlands (vertaling uit het latijn volgens J.W. Verkaik in diens opzienbarende studie over Floris V.) Hier volsta ik met een enkel deel.

[“Wee het razende verraad, dat de allermisdadigste moordenaars, schurken erger dan judas de aartsverrader, leugenaars en prinsen der leugenaars, door hun heimelijke misdaden nu bekend geworden, van Amstel, Herman van Woerden - ridders alleen in naam - en G. van Velzen met hun handlangers en ondergeschikten die de goddelijke wraak en straf mettertijd niet onbekend zal laten, tegen de zeer edele vorst heer Floris, graaf van Holland etc., geboren uit koninklijk bloed, gevoed aan koninklijke borsten, vroom, onschuldig, een onvermoeid verdediger van de geestelijkheid en de kerk, en hun eigen heer hebben begaan. Laten allen die ervan horen jammeren. Want immers deze zelfden onvoldoende doordrongen van de doem die vanaf het begin op alle mensen rust, konden hun boze inborst niet verbergen omdat hun bezeten slechtheid te groot was.”]

De graaf was wel dood, maar ook menig edelman had het leven gelaten of was

**Kaart van het gebied om het Tienhovensch
 Kanaal, blad 25, Provinciale Atlas, Rijksarchief
 Utrecht: Topografische militaire kaart 1850.
 (Uitgave 1854)**

Kaart uit M.K. Gottschalk

'De Ontwikkeling der Stichtse venen ten Oosten van de Vecht'
 (zie literatuurlijst)

gevlucht. De keerlen, de boeren, kwamen in opstand. Kastelen werden bestormd. Vondel beschrijft dit in zijn “Gijsbrecht”. Met dichterlijke vrijheid plaatst hij het kasteel van de Van Amstels in Amsterdam. Gijsbrecht kan niet op tegen het geweld van de boeren uit Kennemer- en Waterland. Hij vlucht met zijn Badeloch: “*Vaer wel, mijn Amsterlant: verwacht een andren heer*”.

In de veertiende en vijftiende eeuw werd ons gebied uiteindelijk volledig ontwaterd door vele geestelijke instellingen van Utrecht, onder andere het kapittel van Sint Jan, dat van Sint Pieter, het kapittel van Sint Marie. Ook was hier de oudste ridderlijke orde in Nederland, de Ridderlijke Orde van Sint Jan aan het werk. Na de reformatie werd deze voortgezet als de Johanniterorde, een internationale protestantse organisatie. De Johanniterorde bezit nog steeds grond in de gemeente Maartensdijk.

Door onderzoek naar lokale monumenten en onroerend goed stuit men soms op de oude wortels die het heden met het ontginningsverleden verbinden. Uit de beschrijving van de geschiedenis van een huis in Groenekan in het boekje “*Stenen in de vijvers van Voordaan*” blijkt, dat dat terrein tot 1797 nog een onderdeel vormde van het eigendom van het Convent van Sint Servaes. De ontginning van dit gebied vanaf de Vecht gebeurde, zoals gezegd, vooral door de heren van Zuylen en het kapittel van Sint Pieter.

Het Noorderpark oostzijde

Vanuit Utrecht was de eerste Wetering met haar dijk de Hoofddijk of Ezelsdijk, de huidige Kardinaal De Jongweg. Deze Hoofddijk sloot aan op de Vechtdijk. In het oostelijk gebied was de eerstvolgende dijk de Voordorpse dijk met op het eind een kapel, Blauwkapel. De daarop volgende Wetering en dijk waren de Bisschops-wetering of Oude Wetering, de huidige Groenekanseweg. Kort daarop kwam de Nieuwe Wetering tot stand. In 1404 gevolgd door de Sint Maertensdijk, de huidige Dorpsweg van het dorp Maartensdijk, genoemd naar de in het bisdom zo belangrijke Sint Maarten: de Dom is een Maartenskerk. De daar weer op volgende ontginning bereikte het Gooi. Het Noorderpark westzijde Aan de westkant werd begonnen vanuit de Vecht, zoals gezegd, onder andere door de heren van Zuylen. Het slot Zuylen ligt vrij wel in een rechte lijn een paar kilometer ten zuiden van Westbroek. Oorspronkelijk strekten de gerechten (later gemeenten) Westbroek en

Achttienhoven zich uit tot aan de Vecht. Vroeger zag men vanuit het slot Zuylen de kerk van Westbroek. Dit uitzicht is verdwenen, onder meer door de aanleg van sportparken en de bouw van het industrieterrein van Overvecht in de nabijheid van het kasteel. De volgende dijk en wetering na de Hoofddijk was de Gageldijk. Daarna kwamen de Kooidijk en Binnenweg. Men ziet aan de knik in de aansluiting in elk der twee wegen dat het gebied in verschillend tempo is ontwikkeld en wel doordat twee instanties er mee bezig waren. De Kooidijk met name door het kapittel van Sint Jan en de Johanniterorde. Daarna de dijk waar nu Achttienhoven aan ligt, de Achterwetering. Iets eerder was de hier achter liggende Kerkdijk aangelegd, circa 1350. Als gevolg van dit verschil in ontginningstempo heeft ook deze weg een wat merkwaardig verloop. Vervolgens werd vanuit de Achterwetering en Westbroek het land tot aan het Gooi ontgonnen. Deze laatste ontginning is heel bijzonder in het Nederlandse landschap: de opstreckende kavels zijn uitzonderlijk lang. In plaats van de gebruikelijke lengte van 1250 meter werden sommige kavels hier wel vier kilometer lang. Dit is uniek voor ons land. Dit was mogelijk omdat het land vanuit het Gooi wat afloopt naar de Kerkdijk, zodat er een goede ontwatering was. Vanwege deze uitzonderlijke lengte was het nodig voor een goede ontwatering de kavels veel smaller dan gebruikelijk te maken. Dat de Westbroekers de Tienhovenaren vóór wilden zijn, is mede oorzaak geweest van de ontginning in één ruk van dit gebied.

De kavels vanuit Westbroek liepen van het zuiden naar het noorden. Bij de ontginning vanuit de Vechtstreek liepen de kavels in de polders van west naar oost. Op deze wijze kon het gebied daar het best ontwaterd worden. De rivier de Vecht stroomt immers in noordelijke richting. Langs de Vechtdijk lag een Wetering. Dwars hierop kwamen de kavelsloten uit. De verkaveling door de heren van Zuylen en van de kapittelheren van Sint Jan had dan ook een volstrekt tegengesteld patroon aan die van de kapittelheren van Sint Pieter. Door de voortvarendheid van de ontginners van de eerste instanties lopen de kavels ten noorden van Westbroek van zuid naar noord en niet van west naar oost. De Tienhovenaren waren uiteindelijk de verliezende partij. Als men nu op een stafkaart kijkt dan ziet men hoe de kavels vanuit Tienhoven en Oud-Maarsseveen als taartpunten eindigen om aan te sluiten op de rechte kavels van Westbroek. Als men langs het Tienhovens Kanaal loopt, ziet men aan de Westbroekse kant de verschillende verkavelingspatronen en de lange, smalle kavels. Aan de overkant, de Loosdrechtse kant ziet men meer de klassieke afmetingen van de kavels, dus grote kavels van circa 100 meter.

Overigens is het Tienhovensch Kanaal een onderdeel van de fraaie lange afstandswandeling die het “*Graaf Floris V-pad*” biedt. Zo herinnert het landschap voortdurend aan wat zeshonderd jaar geleden plaats vond. Door goed naar het landschap te kijken wordt men steeds weer geconfronteerd met verrassende historische en geologische feiten.

Pacht

In tegenstelling tot Holland en andere gebieden in Utrecht bleef het Noorderpark na de ontginning grotendeels eigendom van de kapittels uit Utrecht en de adel van de kastelen langs de Vecht, hoewel ook burgers uit de stad Utrecht in de veertiende en vijftiende eeuw aan de oostkant zeggenschap kregen. Er waren immers ook cope-ontginningen in het gebied, zoals die van het gerecht Herverskop onder Groenekan.

In de pachtvereenkomsten werd het nodige geregeld: hoeveel bouwland er moest zijn, hoeveel turf maximaal mocht worden afgegraven, welke hoeveelheid turf als pacht mocht worden betaald. Men wilde een te snelle afgraving voorkomen.

Het moet boeiend zijn om eens een systematische studie van deze pachtcontracten te maken en die met soortgelijke overeenkomsten van elders te vergelijken. Is het feit dat elders boeren eeuwenlang eigenaren van hun land waren en zelf alles moesten regelen met betrekking tot de waterbeheersing een verklaring voor het verschil in mentaliteit van de polderbewoners in het Noorderpark ten opzichte van die van een of andere polder in Zuid- of Noord-Holland en Friesland? De boeren daar zijn al eeuwenlang hun eigen baas. Ze spelen een directe rol in onze oudste vorm van democratie, het besturen van de diverse waterschappen. Hier blijft alles eeuwenlang in handen van de kapittels en hun rechtsopvolgers en van de adel. In dit gebied golden eeuwenlang sterke hiërarchische verhoudingen en veel minder open relaties. Ook na de Bataafse Revolutie van 1795 blijft dit in feite nog lang zo. Het valt op dat in tegenstelling tot de polderbewoners in bovengenoemde drie provincies de bewoners in dit gebied niet gauw voor hun eigen mening uitkomen. In Noord-Holland weet men meteen waar men aan toe is. Hooggeplaatst of niet: men krijgt de mening van de ander te horen, recht voor de raap. Als in onze polders al een mening uitgesproken wordt - vaak hult men zich in stilzwijgen - dan is het altijd omslachtig, niet altijd even duidelijk en verontschuldigend. Niet gauw zal afgeweken worden van wat het gezag verwacht. Wat gechargeerd: daar frank en open tegenover hier serviel en wel heel voorzichtig.

Veranderingen

Circa 1500 is het gehele Noorderpark ontgonnen. In de daarop volgende eeuwen vinden grote veranderingen plaats. Met zevenmijlslaarzen zal ik door die veranderingen gaan.

Verandering is zeker de daling van het gehele gebied. Akkerbouw wordt vrijwel niet meer mogelijk. Alleen veeteelt blijft bestaan, maar ook deze wordt geringer door een reeks van andere activiteiten. Zoals U zich zult herinneren stond U omstreeks het jaar 1000 een paar meter hoger dan wanneer U nu naast de kerk staat.

Daling

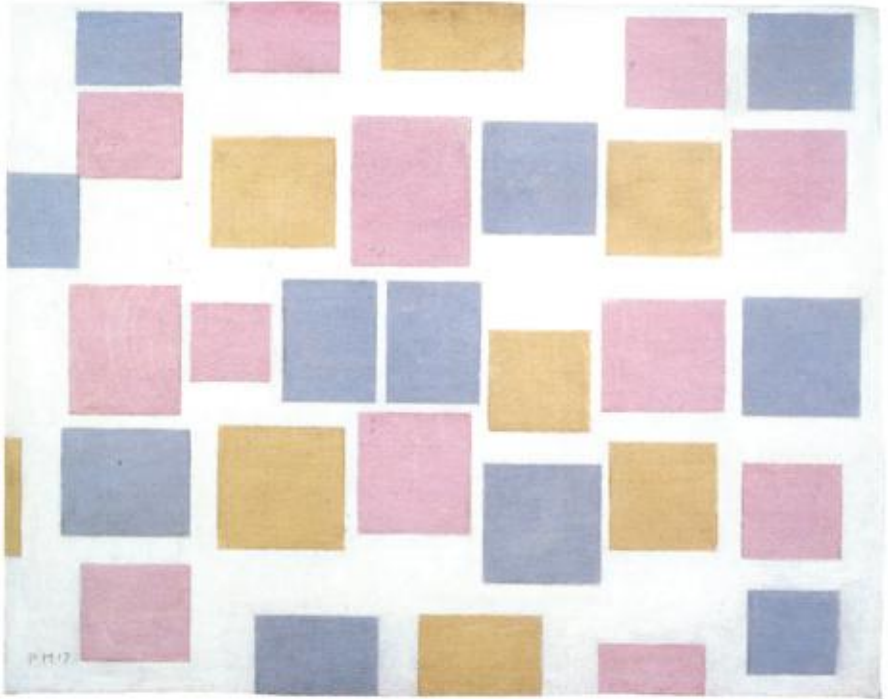
Een proces van continue daling begon direct na de ontginning. Dit had meerdere oorzaken. Door de ontwatering verdichtte zich de grond, een continu proces van inklinken. Dit werd nog versterkt door het uitbaggeren van de sloten. Dat gebeurde om verschillende redenen: om de waterafvoer goed te houden, voor turfwinning of voor het bemesten van de weilanden. De sloten werden dieper en dat versterkte de inklinking.

Het vele water in de massa van plantaardige niet-verteerde restanten, een enorme composthoop in zijn beginfase, had de oxidatie van de plantenresten tegengehouden. De ontwatering bracht echter nu een proces van oxidatie op gang. Denk maar aan de composthoop in de tuin die ook door oxidatie slinkt.

Een deel van de pacht werd in turf betaald aan de kapittels en de adel. Deels verkreeg men deze turf door het afgraven van de akkers, het 'steken' van de turf (de droge vervening). Voor een ander deel werd de turf verkregen door het uitbaggeren van de sloten (de natte vervening). Dit uitbaggeren bevorderde nog meer het inklinken en de oxidatie van het maaiveld. Steeds meer werd daarom van bouwland overgeschakeld op weiland. Dat ook dit het landschap veranderde, behoeft geen betoog.

Landschap en kunst; polders en cultuur

Als U tijdens de Slag bij Westbroek in 1481 die door dr. A. Doedens hierna uitvoerig beschreven is, op de toren had gestaan dan zou u gezien hebben, hoe zich naar het noorden toe een gebied uitstreckte dat er uitzag zoals nu anno 1996. Een vlak gebied van een eindeloos mozaïek van rechthoekige percelen omgeven door sloten. Een groot blokkenpatroon.

Piet Mondriaan, Compositie met kleurvlakjes, nr. 3,
1917. Haags Gemeentemuseum. C/o Beeldrecht
Amstelveen.

Dirk Breed, Panorama met hoge lucht,

circa 1989. (Particuliere collectie.)

Gepubliceerd in: *Dubbel Breed*.

Portret van een echtpaar. (Amersfoort, 1995;

uitgave museum Flehite/galerie 'De Ploegh'.)

Non-figuratieve schilders moeten geïnspireerd worden door zo'n landschap. In de periode dat Mondriaan in Laren woonde van 1915 tot 1919 kwam er een definitief keerpunt in zijn opvattingen over schilderen. De "*dansende madonna van Laren*" zoals Mondriaan wel werd genoemd vanwege zijn eigenzinnige manier van dansen, maakte schilderijen met reeksen soms geheel aaneensluitende kleurige rechthoeken die het gehele schilderij opvullen. Mondriaan trok er vaak op de fiets op uit. Zouden voor de goede fietser die Mondriaan was de dicht bij Laren liggende polders van Eemnes en Westbroek met hun eindeloze herhaling van kavelpatronen een inspiratiebron geweest zijn voor deze vorm van abstract schilderen? Ook figuratieve schilders van het polderlandschap zoals Dirk Breed worden gegrepen door de wiskundige patronen die zo zichtbaar zijn in een gave polder.

Het is buitengewoon boeiend te zien hoe schilders als deze de polders uitbeelden. Als men echter naar onze landschapsschilderkunst van vele eeuwen kijkt, is het opvallend hoe weinig de polder als zodanig is geschilderd. We zien veel rivierlandschappen in tal van variaties. Landschappen waarin bossen een grote rol spelen zoals bossen in een heuvellandschap of een open plek in het bos of een groep bomen in het landschap. Men moet over veel talent beschikken om de leegte van een polder te kunnen weergeven in alle seizoenen, de dreiging die van een polder in de winter kan uitgaan; de verwachting die er in het voorjaar vanuit kan stralen; de vrolijkheid in de zomer van de door zon overgoten weilanden met hoge wolkenluchten. Het niet tastbare dat toch tastbaar gemaakt moet worden.

Eerst de Haagse Impressionisten en hun navolgers hebben de polders consequent als uitgangspunt genomen voor hun schilderij en, aquarellen en tekeningen. Tegen het einde van de negentiende eeuw en in deze eeuw werkten zij vooral in het polder- en plassengebied van Nieuwkoop en Noorden. Maar de meeste van deze schilders die een polder op het doek brengen, nemen een detail uit dit landschap. We zien een boezemvaart met een molen, een brug met eenden, een weiland met koeien met op de achtergrond een boomgaard en een boerderij, een vaart met bootje en boerderij. Zelden wordt de polder als totaliteit geschilderd. We zien deze opvatting ook later bij de schilders van de Ploeg van het Groninger land. Het zijn maar weinigen die het onderwerp van de polder als geheel aankunnen, zoals de Fries Gerrit Benner en de Noordhollander Dirk Breed. Wat voor de schilderkunst geldt, geldt ook voor de historieschrijvers. Een buitenlander als Simon Schama is een van de weinigen die ter verklaring van de zeventiende-eeuwse cultuurgeschiedenis de polders gebruikt. Hij doet dat in zijn "*Overvloed en Onbehagen*" (met de oorspronkelijke titel: "*The Embarrassment of Riches*").

Veen, of Turfboer.

Prent over het veenbedrijf van Jan Luyken.

Nadruk uit een roofdruk van het veelgelezen
boek van Jan Luyken: *Het menselijk bedrijf.*

(1684)

Buitens en turf

We zijn na 1481 een aantal eeuwen verder in de tijd: we staan in 1796 opnieuw op de torentrans van de kerk. Het landschap van Westbroek, later een onderdeel van wat nu het Noorderpark genoemd wordt, is sterk aan het veranderen. Kijkend naar het oosten, in de richting van Groenekan en Maartensdijk is men bezig om grote landgoederen in te richten. Sommige zijn al min of meer voltooid. Andere zijn tot diep in de volgende eeuw nog bezig met de uitbouw. We zien in Groenekan onder meer Voordaan en Beukenburg. Dichtbij Westbroek ligt Persijn. Verderop in Maartensdijk liggen Rustenhoven, Eyckenstein en Roverestein. Één van deze buitens, Eyckenstein, dateert in zijn vroegste vorm uit het begin van de zestiende eeuw. In Groenekan vinden we in 1796 kwekerijen, die in de daarop volgende eeuw sterk zullen worden uitgebreid. Naar het noorden en zuiden zien we weinig veranderingen in het landschap, maar des te meer naar het westen, naar Tienhoven, Breukelen en Maarsse. Het hoogveen in het Noorderpark was in de afgelopen eeuwen afgegraven en van het veen dat nog niet afgegraven was, waren de plantenresten inmiddels verteerd. Voor de bewoners van het gebied en voor de bevolking van de groeiende steden, vooral van het expansieve Amsterdam, bleef de energiedrager voor verwarming en koken het turfje. Petroleum en steenkool speelden een ondergeschikte rol; aardgas was nog onbekend. Over de Zuiderzee werd, vanaf de zeventiende eeuw wel hoogveenturf aangevoerd vanuit Friesland, Groningen en Drenthe, maar een belangrijke bron bleef het laagveengebied in het westen van het land. Het Groene Hart was mee een turfhart, ook hier in Westbroek.

Grote veranderingen ontstonden echter in het landschap door een andere vorm van turfwinning. Onder het hoogveen lag van oudsher laagveen. Dit is nog goed te zien in het Fochteloërveen, een van de weinige hoogveengebiedjes die we in ons land nog kennen. Dit bezit van de Vereniging Natuurmonumenten ligt op de grens van Friesland en Drenthe. Het laagveen dat onder de grondwaterspiegel lag, was uitermate geschikt voor de productie van turf. Rondom een strook land - om zijn nieuwe functie legakker genoemd - werd de grond afgegraven, waardoor soms een wel heel brede sloot ontstond: het petgat, ook wel trekgat genoemd. Met de baggerbeugel, een uitermate belangrijke uitvinding, werd de natte substantie gedeponereerd in een praam en op de legakker uitgespreid om via turftrappen het droogproces op gang te brengen. Uit de gedroogde veenkoek werd turf gestoken en tot turfhopen opgestapeld, zodat van zon en wind optimaal gebruik gemaakt

Afbeelding van de Nijlandische Menen, na 't Dorp AMSTERVEEN te zien, met de wyze van het turf maken.

Prent over het veenbedrijf.

Gravure naar en door J.C. Philips (1741).

Op deze prent zijn alle bewerkingen te zien van het turf maken: het baggeren van het slib uit een petgat in een praam, het turftrappen op een legakker, het steken van de turf, het maken van hopen voor het drogen, de opslag in een turfschuur en het vervoer in een turfschouw. (Gemeente-archief Amstelveen.)

kon worden. In het landschap zag men zo smalle stroken grond met turfhopen omringd door brede stroken water: legakkers en petgaten. Bij storm konden deze legakkers voor een groter of kleiner deel afkalven. Zo zijn de Tienhovense en andere plassen in onze omgeving ontstaan. Deze turfwinningsactiviteiten op deze manier bleven op kleinere schaal nog bestaan tot na de Tweede Wereldoorlog. Turfwinning met alles wat daarmee verband hield, was eeuwenlang een economische en sociale activiteit van groot gewicht. Hoeveel zegswijzen hebben wij niet waar het woord turf in voorkomt? De energie voor industrie, huishoudens etc. wordt nu geheel geleverd door gas en elektriciteit. Turfwinning, als het nu nog voorkomt, is een openluchtmuseum-gebeuren, zoals een kudde schapen met een schaapherder op de hei dat is. Veel ging verloren; een landschap verdween.

Zodden

Dichter bij Westbroek was men voorzichtiger dan in Tienhoven en bleven de legakkers intact. Dit schiep de mogelijkheid van het ontstaan van een geheel nieuwe vorm van natuur in het Noorderpark: de zodden.

Zodde is een streekwoord voor moerasgebied. Het is een verzamelbegrip dat op alle overgangsvormen slaat van diverse soorten moerasvegetatie naar een totale verlanding. Het gehele proces bestaat uit een reeks fasen: van het maken van legakkers en petgaten via de vorming van trilvenen, rietvelden, blauwgraslanden naar het laatste stadium: dat van de moerasbossen van voornamelijk wilgen en elzen. In een zoddengebied vinden we de vegetatievormen van de diverse fasen naast elkaar. In het Noorderpark komt naast het Westbroekse zoddengebied thans nog een enkel ander zoddengebied voor.

Bijzonder interessant zijn de trilvenen. Zij komen in ons land sporadisch voor. De grootste liggen in de Weerribben in Overijssel; deze hebben zelfs Europese erkenning gekregen. Elders in West-Europa zijn ze zeldzaam. Mede hierom vormen de Westbroekse Zodden een uniek gebied.

Hoe ontstonden deze trilvenen? Direct al na de ontginning was op diverse plaatsen in het Noorderpark, zeker bij Westbroek, kwel opgetreden. Het was al van oudsher voorgekomen en zal in het zure hoogveen op de kwelplekken een bijzondere flora te zien hebben gegeven als gevolg van het geheel andere voedsel. In feite ging het om een niet te stuiten aanvoer van kwelwater dat van meet af aan in sloten en veenputten opborrelde.

Kwelwater is afkomstig van het ingezonken regenwater van de hoger liggende

Heuvelrug en het Gooi. Het wordt ondergronds vanuit het oosten aangevoerd en komt door drukverschillen in het lager liggend westelijk deel naar boven. Het kan soms honderden jaren duren voordat dit water uiteindelijk naar boven komt. In die lange periode wordt het water door bacterieculturen gezuiverd van chemische verontreinigingen. Het wordt dus water van een grote zuiverheid. Gedurende die lange periode worden ook bepaalde mineralen in het water opgelost. Het wordt kalkrijk. In de zeer laag gelegen droogmakerij Bethune, een leeggemalen plas, komt op heel grote schaal kwelwater voor. Het Bethunegebied is mede hierdoor een belangrijk onderdeel van het Noorderpark. Ook vanuit de omringende polders en plassen komt kwelwater. Dit kwelwater heeft een veel korter verblijfstijd ondergronds gehad. Het is prachtig drinkwater en wordt in grote hoeveelheden naar Amsterdam getransporteerd. Bepaalde plantensoorten voelen zich in dit water van bijzondere samenstelling goed thuis. Deze planten vormen na verloop van jaren, na afsterving, als het ware een dikke vegetatiedeken op het water. Als men er overheen loopt, geeft het mee. Een golvend geheel. Tot aan de Tweede Wereldoorlog werden deze trilvenen gebruikt als hooiland. Jaarlijks werd het hooi afgevoerd; dat voorkwam verlanding en hield de gronden schraal, met daardoor een bijzondere flora van veel bloemen. Laat men het trilveen immers aan zijn lot over dan komt een proces van verlanding op gang en zal zich na zo'n vijftig jaar een moerasbos van elzen en wilgen ontwikkelen. Dat is na de Tweede Wereldoorlog ook gebeurd. Op een luchtfoto van 1937 ziet men een landschap met veel water van de petgaten, een veel opener landschap dan nu. Een bezoek aan dit bijzondere gebied is nog steeds de moeite waard.

In de laatste tijd heeft men opnieuw op een aantal punten de geheel verlande vroegere petgaten, inmiddels uitgegroeid tot moerasbos, weer open gemaakt, zodat weer een gebied van water en legakkers ontstaat en voorkomen wordt dat het zoddengebied gaat verdwijnen en uiteindelijk een uniform gebied wordt, gedomineerd door moerasbossen Van wilgen, elzen en soms wat berken; een monocultuur.

Het heden: verlies

We spraken hiervoor over 1796, over buitenplaatsen en kwekerijen. Vandaar neem ik U mee naar het nu. Het is inmiddels weer twee honderd jaar later, 1996, en U bent opnieuw na enige inspanning op de torentrans aangekomen. De veranderingen zijn te veel om in de mij toegestane pagina's op te noemen.

Kijkend naar het oosten zagen we al in 1796 flinke ingrepen in het oorspronkelijke

landschap. Wat we nu aan veranderingen zien is omvangrijker. De vroegere smalle weg van Utrecht naar het Gooi, berucht om zijn tolleren, is inmiddels een brede provinciale weg geworden. Langs een noord-zuidweg in dit gebied trof men nooit bebouwing aan. Er is nu echter langs grote stukken vrijwel continue lintbebouwing tussen Utrecht en het Gooi, soms aan beide zijden van de weg. Vlak langs deze weg ligt de spoorlijn naar Hilversum en vervolgens een vierbaans autoweg, de A27. Een brede verkeerscorridor met verkeersstromen van zo'n honderdduizend verkeerseenheden per etmaal. Oorspronkelijk voldeed dit gebied aan alle criteria die aan een stiltegebied worden gesteld. Nu moeten de bewoners met kostbare geluidsschermen enigszins beschermd worden tegen de verkeersoverlast.

De wegdorpen Groenekan en vooral Maartensdijk zijn tot veel grotere dorpen uitgegroeid, compleet met industrieterreinen en sportvelden. Kijkend naar het Zuiden, dus naar de stad Utrecht, is ook heel veel veranderd. In 1796 lag Utrecht nog vrijwel geheel binnen de contouren van de middeleeuwse stad; aan de noordkant trof men de oudste polders van het gebied nog volledig intact aan.

Nu zijn al deze polders compleet verdwenen door de bouw in de negentiende en twintigste eeuw van grote woonwijken als Tuinzicht, Tuindorp, Ondiep, Overvecht. Ook hier industrieterreinen en sportvelden en de grote begraafplaats Daelwijk. In de Gagelpolder zien we recreatieve voorzieningen van allerlei aard, maar deze zijn niet ingepast in het landschap en strijdig met het oorspronkelijke karakter. Er is veel wildgroei.

De Waterlinie

In de negentiende eeuw was het gebied rond plaatsen als Tienhoven, Westbroek, Groenekan, Blauwkapel en Voordorp inmiddels opgenomen in de unieke Nieuwe Hollandse Waterlinie, die van Muiden via Vianen naar de Biesbosch loopt. Er is hier een aantal forten gebouwd die voortdurend aangepast werden aan de steeds evoluerende inzichten hoe West-Nederland te beschermen bij een aanval van de landzijde. Zo werden nog vlak voor de Tweede Wereldoorlog de vele betonwerken in de weilanden gebouwd. Dit geheel wordt vakkundig toegelicht door D.T. Koen. Het is opvallend dat in een land het defensiesysteem eeuwenlang op het onderwater zetten van polders was gebaseerd. Maximaal werd in Nederland geprofiteerd van het waterbeheersingssysteem door de dubbele noodzaak zich te verweren tegen

Wateroverlast 1926.

Foto gemaakt door de luchtmacht voor studiedoeleinden.

Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht.

wateroverlast en tegen vijandige acties vanuit het oosten of zuiden. Dit defensie-concept was slechts mogelijk, omdat wij in een delta van grote rivieren wonen. Het leidt tot een omkering van waarden: het water is niet meer onze vijand, maar onze vriend. Een bondgenoot in tijden van oorlog.

Begin januari 1926 was er op vele plaatsen in Nederland een grote wateroverlast, ook in de provincie Utrecht. In ons gebied kwamen de laaggelegen polders onder water te staan. Het leek alsof dit land al voor een deel geïnundeerd was, zoals dat ook in oorlogstijd het geval zou zijn. Voor de legerleiding was het een unieke gelegenheid om deze situatie vast te laten leggen door het laten maken van foto's door de luchtmacht. Deze mogelijkheid was pas kort daarvoor ontstaan door de ontwikkeling van militaire vliegtuigen gedurende de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). De Fokkers van toen waren in hun tijd revolutionaire toestellen. De hier afgebeelde foto is van vierhonderd meter hoogte genomen in januari 1916. Hij werd als studiemateriaal gebruikt. Men ziet het geheel door water omgeven fort Ruigenhoek. Het land is vrijwel boomloos. De rij bomen om het fort is aangebracht voor camouflagedoeleinden. Het landschap in het gehele gebied was trouwens vele duizenden jaren lang vrijwel boomloos.

De gehele Waterlinie is zo bijzonder in de wereld dat de Rijksdienst voor Monumentenzorg bezig is met een inventarisatie om een aanvraag in te kunnen dienen om dit geheel op de *“Wereld Erfgoed Lijst”* van UNESCO geplaatst te krijgen. Het gebied om Westbroek heeft een uitermate belangrijk onderdeel van deze Waterlinie gevormd.

Verdere verarming

Kijkend naar het westen, in de richting van Maarssen, zijn er diep ingrijpende veranderingen te zien. Ten behoeve van de zandwinning zijn de Maarsseveense plassen ontstaan, omgeven door kassencomplexen, stacaravan- en bungalowparken, sportaccommodaties etc. Van het oorspronkelijke strakke landschap is weinig terug te vinden. Beter ziet het er uit in de richting van Tienhoven. Enerzijds heeft het plangebied om Tienhoven zich uitgebreid. Anderzijds is een grote plas drooggemalen en daardoor is de diepe Bethunepolder in de vorige eeuw tot stand gekomen. Direct naar het noorden toe, richting het Gooi, hebben van het gehele, oorspronkelijke gebied van naar schatting negenduizend hectaren,

slechts enkele honderden hectaren hun laatmiddeleeuwse karakter behouden. We staan nog steeds op de toren van een prachtige laatgotische kerk uit de vijftiende eeuw, die ligt in een beschermd dorpsgezicht, grenzend aan een onaangename veertiende-eeuwse polder die in het begin van zijn ontstaan al uniek was door zijn lange kavels. Dit oude slagenlandschap met het daaraan grenzende eveneens bijzondere zoddengebied vormt een geheel.

U zou denken dat de besturen van het rijk, de provincie Utrecht en gemeenten als Maarssen en Maartensdijk zich zouden inspinnen om dit restant middeleeuws landschap tot nationaal cultureel erfgoed te maken, zoals de Engelsen een kerk onder Monumentenzorg met fraaie boerderij-erven eromheen in een cultuurhistorisch belangrijk landschap, dit geheel tot "*National Trust*" zouden verklaren. Een nationaal erfgoed.

U komt echter bedrogen uit. Het is immers omgekeerd. De overheidsorganen hebben een plan goedgekeurd om naar het groene hart van deze grote open ruimte een weg aan te leggen en daar zes melkproductiebedrijven aan te bouwen. Met silo's en betonplaten zal het het aanzien krijgen van een industrieterrein.

Weg cultuurgoed. Weg, die éne grote open ruimte, een van de laatste in deze provincie. Weg Groen Hart. Weg leegte waar de nacht nog echt nacht is. Weg natuurwaarden (en dat zijn er veel!). Het gebied is immers het foerageergebied van dassen, die nergens meer in West-Nederland voorkomen. In de winter zijn er vele ganzen, die uit het overwinteringsgebied van de Oostvaardersplassen elke dag komen aanvliegen. Door intensiever gebruik worden flora en fauna in weilanden en sloten aangetast. Over dit verlies aan flora en fauna geeft Koos van Zomeren in Rouwmantel een onthutsend beeld (zie bijlage II). Weg geld want per boerderij wordt een subsidie gegeven van fl. 550.000,- om melk te maken die met duizenden guldens per boerderij ook weer gesubsidieerd wordt. Een doldraaiende subsidie-carrousel. Waarschijnlijk zullen ook enkele van deze bedrijven sneuvelen, daar achter de schaalgrootte van deze nieuwe bedrijven vraagtekens gezet kunnen worden in verband met de te verwachten verdere verlaging van de melkprijzen in Europese Unie verband.

Koor van verliezers

Kortom een koor van verliezers bestaande uit bloemen en vlinders en allerlei soorten vogels en vissen en niet in de laatste plaats de mens zelf Een bonte Vondeli-

aanse rei becommentarieert dit in deze Westbroekse Gijsbrecht. Verdreven uit hun eeuwenoud landschap: Vaarwel mijn land. Verwacht het dollarteken.

Roep om hulp

Meneer Adema, is er op de muurschilderingen een beschermheilige te vinden tot wie wij ons kunnen wenden opdat dit rampenplan niet gerealiseerd gaat worden? Mijnheer Doedens, kan voorkomen worden dat dit landschap opnieuw slagveld en slachtoffer wordt? Meneer Koen, welke strijdmiddelen hebben we nog?

Moet ik me wenden tot Sint Brigida die zo waakt over het vee en dat ook wel zal doen over alles wat in het gras groeit en leeft, zoals de vogels, de dassen, de insecten en de vlinders? Zij komt uit het groene Ierland waar de natuur nog steeds vrijwel onaangetast gebleven is.

Ik denk echter dat ik me het beste kan wenden tot Sint Franciscus van Assisi die zoveel achting had voor de kleine schepselen van de schepping dat hij voor de vogels en de vissen preekte. Hem zal zeker ter harte gaan al die piepjonge grutto's en tureluurs die door een intensiever gebruik de dood zullen vinden, al die plantensoorten die door een intensievere bemesting zullen verdwijnen. De schuwe das die niet meer in de nacht in zijn foerageergebied durft te komen door al dat nieuwe lawaai en al dat licht. Veel van wat leeft aan de slootkant en in de sloot zal ten onder gaan aan meer mest in de sloot.

Sint Franciscus was een vreedzaam man, die de strijd evenwel om anderen te overtuigen niet uit de weg ging. Zijn boodschap liet zich niet knechten door de machten van zijn dagen.

Sint Franciscus was een vermogend man, maar hij deed afstand van al zijn rijkdommen en leefde in armoede. Hij zal dan ook zeker niet goedkeuren dat nog eens miljoenen guldens besteed worden aan veranderingen in het landschap waardoor 'zijn kleine schepselen' vernietigd zullen worden. Hij zal voorstander zijn van behoud van dit unieke landschap. Hij zal al deze waarden willen bewaren. Sint Franciscus zou het zeer eens geweest zijn met de latere woorden van Lucebert: *"Alles van waarde, is weerloos."*

W. van Schaik.

Bijlage 1

Hier volgt een groot deel van de hiervoor al aangekondigde bij Verkaik afgedrukte tekst, genaamd: **Historisch Verhaal over de dood van Floris, graaf van Holland**. In deze brief komen velerlei aspecten naar voren van de relatie van Floris V met ons gebied. Dit is ook de reden dat we de tekst hier uitgebreid Weergeven. De plaats van gevangenneming wordt veelal in het uiterste noorden van het gebied gesitueerd. In deze bron wordt echter gesproken van de westkant van de stad Utrecht (de omgeving van Slot Zuylen). De heren van Zuylen zouden zich wat later, bij de verdere ontginning van het gebied achter hun kasteel ook Heren van Westbroek gaan noemen. Tijdens zijn leven had Floris V vele regelingen getroffen met de adel langs de Vecht. Complexe overeenkomsten, omdat deze edelen leenmannen van de bisschop waren en niet van de graaf Zo'n regeling was er ook in juni 1296. Het ging om een verdrag tussen de heer van Zuylen en Gijsbrecht van Amstel. Deze laatste bezat het slot Cronenburch in Loenen. Als afsluiting van deze wekenlange diplomatieke conferentie was een jachtpartij georganiseerd. Gijsbrecht van Amstel nam ook deel: hij wordt hierna genoemd als 'de aansetter van al het bedrog', de gevangenneming van de graaf.'

“Wee het razende verraad, dat de allermisdadigste moordenaars, schurken erger dan judas de aartsverrader, leugenaars en prinsen der leugenaars, door hun heimelijke misdaden nu bekend geworden, van Amstel, Herman van Woerden - ridders alleen in naam - en G. van Velzen met hun handlangers en ondergeschikten die de goddelijke wraak en straf mettertijd niet onbekend zal laten, regen de zeer edele vorst heer Floris, graaf van Holland etc., geboren uit koninklijk bloed, gevoed aan koninklijke borsten, vroom, onschuldig, een onvermoeid verdediger van de geestelijkheid en de kerk, en hun eigen heer hebben begaan. Laten allen die ervan horen jammeren. Want immers deze zelfden onvoldoende doordrongen van de doem die vanaf het begin op alle mensen rust, konden hun boze inborst niet verbergen omdat hun bezeten slechtheid te groot was. De voornoemde graaf vertrok op een kwade dag, omwille van verzoening en vrede voor allen die het met elkaar oneens waren in het bisdom Utrecht. verbleef daar drie weken, en zocht naar een manier en een vorm van verzoening tot stand te brengen met medewerking van het kapittel-generaal. Daarna bracht hij tussen de partyen [Van Amstel en Van Zuylen] een regeling en een overeenkomst, een stevig verdrag tot stand, met enorme inspanning en niet aflatende zorg, rechtvaardig en duidelijk, tot goedkeuring van allen. terwijl hij dit deed gaf de voornoemde graaf meer dan duizend pond aan

de van Zuylen-partij uit zijn eigen bezit, tot steun en verlichting van de voornoemde schurken en om hun misdaden te vergoeden.

Na hun bijeenkomst heeft die van Amstel, de aanstichter van al het bedrog onder het mom van ontspanning het verraderlijk zo geregeld dat daar waarheen op ongeveer een halve mijl buiten de stad de voornoemde heer graaf, slechts weinige knapen te paard meenemend, vertrokken is om zich te vermaken samen met die afschuwelijke verraders, nog gekleed in de kleren van diezelfde graaf en met zijn eten nog onverteerd in hun maag, dat daar overal de vermelde schurken zich in groepjes geschaard, op de vlakke van de akkers in de schaduw van het koren verborgen hielden, te voorschijn sprongen en zich op hem stortten. Zij zetten hem als gevangene, de handen en voeten geboeid als een dief, met droevige oneer te Muiden in het eigen kasteel.

Dit begin van alle ellende is geschied op de vigilie van Sint Jan de Doper tot ondergang van heel het land. Bovendien hebben ze hem tot de woensdag voor de vigilie van de heilige apostels Petrus en Paulus levend vastgehouden, gekluisterd met twee voetboeien, en in die tijd heeft hij' helemaal niets geproefd van voedsel dat hem op krachten had kunnen houden, zoals zijn later doormidden gesneden ingewanden duidelijk aantoonde. Aangezien noch in deze noch in zijn maag ook maar het kleinste stukje van iets verteerbaars gevonden is behalve dat wat, toen hij nog in de bitterheid zijns harten ademhaalde, tijdens kwellingen die men toepast om paarden achter de grendelboom te dwingen, zijn ontlasting al die tijd samenperste en zij die zijn aars zo goed als ze konden met een vleeshaak eruit trokken toen het leven hem nauwelijks verlaten had tot verwijdering samendrukten Uiteindelijk hebben ze hem op de voornoemde vigilie rond het negende uur [15.00 uur tot 16.00 uur] aan handen en voeten gebonden op een zwak paard naar een landelijke plek meegenomen om hem te laten afdalen in een van te voren gemaakte kuil en hem levend te begraven. De mensen van het land en de heerlijkheid van Naerdinclant kwamen hen in een rumoerige menigte tegemoet, roepende: "Ha, vervloekte verraders, dit is het einde van jullie fraaie verraad! Geef de graaf aan onsl!" Toen de schurken dit hoorden en de genoemde heer graaf tegelijkertijd zelfde richting van de redding insloeg, stortten de voornoemde schurken zich met getrokken zwaarden onverwijld van hun paarden en doorstaken zijn zeer edele lichaam met een en twintig wonden en zijn hart met twee. En zo te gronde gericht zijn de verdoemde en te verdoemen schurken zelf en hun nageslacht ten eeuwige dage met een dubbele vloek beladen. Zij hebben aan het koninklijk erfgoed voor de trouw van allen het loon, de ondergang door een zeer schandelijke dood, betaald.'

Uit: J.W. Verkaik. De moord op graaf Floris V (Hilversum 1996).

Bijlage II

Rouwmantel

“Kom, laten we elkaar nou niks wijsmaken. Even de tanden op elkaar en je zult zien: we kunnen best zonder. We kunnen best zonder beemdhaber, draadgentiaan, dwergrus, poppenorchis, witte waterranonkel, kievitsbloem, pinksterbloem, bolderik, beredruif, groene bermzegge, aarddistel, bosanjelier, klein glaskroos, drie-hoornig walstro, stofzaad, teer vederkruid, gegroefde veldsla, getande veldsla en geoorde veldsla. We kunnen best zonder beekschaatsenrijder, boskrekkel, bosbeekjuffer, tengere pantserjuffer, noordse winterjuffer, gevlekte glanslibel, grote weerschijnvlinder, keizersmantel, zilvervlek, tweekleurig hooibeestje, tijmblauwtje, veenbesblauwtje en rouwmantel. We kunnen best zonder zeeboontje, rivierkreeft, elft, fint, driedoornige stekelbaars, beekforel, beekprik, bermpje en rivierdonderpad. We kunnen best zonder vinpootsalamander, kleine watersalamander, vroedmeesterpad, boomkikker, gladde slang, adder en hazelworm. We kunnen best zonder zomertaling, eidereend, korhoen, nachtzwaluw, grauwe klauwier, ortolaan, paapje, zwarte stern, roerdomp, purperreiger, kwak, snor, grote karekiet, kerkuil, steenuil en veldleeuwerik. We kunnen ook best zonder otter. Als het moet kunnen we dat allemaal best wel missen. Daar gaan we heus niet dood van. We worden alleen nog een beetje eenzamer en eenzaamheid, daar zijn wij specialisten in”.

Koos van Zomeren. Het eeuwige leven. 1994.

Veel in weinig

*De slag bij Westbroek (1481) en de muurschilderingen
als brandpunt in een geschiedenis van het Noorderpark*

door dr. Anne Doedens

Vooraf

In tweede helft van de twintigste eeuw voltrekken veranderingen zich zo snel en ingrijpend, dat vaak onvoldoende aandacht aan historische structuren en achtergronden wordt besteed. Het verstaan van deze structuren en achtergronden blijft echter van groot belang voor het inzicht in het heden. Dit historisch begrip maakt samenhangen zichtbaar, die bij een oppervlakkige blik verborgen blijven. Het is juist haastige oppervlakkigheid die een grote bedreiging vormt voor het behoud van uniek landschappelijk en cultureel erfgoed in hun onderlinge samenhang.

In Frankrijk werd al ver voor de Tweede Wereldoorlog door baanbrekende historici onderscheid gemaakt tussen drie soorten geschiedenis: de geschiedenis van het uiterst traag veranderende landschap; het wat sneller verloopende historische veranderingsproces van de sociaal-economische verhoudingen; en tot slot: het snelle verhaal van de evenementen, de gebeurtenissen van de dag.

Zo heeft de tijd ook drie ritmes: dat van de nauwelijks waarneembare geografische veranderingen; een wat snellere maar nog steeds vele decennia overspannende tijdshartslag, en de snelle polsslagen van het ogenblik..

Op deze manier kan men ook de historische plaats bepalen van de vijftiende-eeuwse bewoners van het land tussen het Gooi en de bisschopsstad Utrecht, voor het grootste deel vallend binnen de huidige gemeente De Bilt. De plaats van

de gebiedsbewoners ten tijde van de Slag bij Westbroek van 1481. Binnen dit kader van drie tijdsritmes en grotere historische structuren is mijn verhaal over dit stuk Noorderpark in feite een geschiedenis van *'veel in weinig'*, de titel van dit verhaal.

De lange termijn: het trage ritme van de tijd

Vanuit het gezichtspunt van de laat-vijftiende-eeuwse bewoners van het gebied van de huidige gemeente Maartensdijk, was het gehele terrein nog niet eens volledig in cultuur gebracht. In een natuurlijk tempo van duizenden jaren ontstaan waterrijk veen, werd in dit gebied in een voor ons nog steeds traag, pre-industrieel tempo voor landbouw geschikt gemaakt. Enkele eeuwen lang had een gestage ontginning plaatsgevonden. De dorpen - beter nog: buurtschappen - Westbroek en Achttienhoven waren in dit nieuw ontwaterde veengebied nog maar een goede honderd jaar oud. Voor de vierde en vijfde generatie bewoners was Westbroek een blijvende nederzetting geworden. In het jaar van de slag, 1481, was de kerk voor de nieuwe parochie, opvolger van een nederiger kapel, nog maar pas voltooid.

Wat verder naar het westen toe, bij Tienhoven en Maarsseveen, was doorgaan, alleen nog maar woeste leegte te zien, werk voor decennia ontginning en turfproductie naar het scheen. Wel moet echter het prille begin van Oud Maarsseveen zichtbaar zijn geweest. Naar het zuiden toe tekende de Dom van Utrecht zich af, in het vierde kwart van de vijftiende eeuw een stad van nog geen 11.000 inwoners. In het oosten lagen de al wat oudere landerijen van Herverskop. Op de plaats van het huidige Maartensdijk was al wel bebouwing te zien maar nog geen kerk.

Hongersnoden en ziekten hadden in deze structureel onzekere wereld tot velerlei crisis geleid. In het begin van de jaren tachtig van de vijftiende eeuw waren er in de Domstad rampzalig hoge voedselprijzen. Toch was men al een heel stuk opgeklauterd uit het diepe dal waarin men in de veertiende eeuw - economisch gezien - was terechtgekomen.

Bezit, macht en strijd: de veranderingen op middellange termijn

In dit kader van door de natuur en pre-industriële mensen gedicteerde verandingsritmes, was al een onrustiger beweging waar te nemen. De behoefte aan turf en aan landbouwproducten nam in de stad toe. De bloei van de zestiende eeuw

kondigde zich reeds aan. Binnen vijf decennia zou het resterend westelijk deel van het Noorderpark ontgonnen zijn. Maar dat was in 1481 nog toekomstmuziek.

In deze latere Middeleeuwen kwamen ook in het Utrechtse nieuwe groepen op. Lange tijd hadden adel en geestelijkheid over het gebied tussen Utrecht en het Gooi de macht in handen gehad. De bisschop was en bleef bron van alle gezag: hij had de ontginningsgebieden, het vlakke land buiten de stadsmuren in leen uitgegeven. In Achttienhoven en Westbroek waren met name de kapittelheren van de St. Janskerk en de heren van Zuylen de feitelijke, voor de bewoners eerstaangevoelen machthebbers. Maar in de machtsstructuren kondigden zich veranderingen aan. Aan de zuidzijde van het tegenwoordige Noorderparkgebied was vanaf de veertiende eeuw de Utrechtse burgerij steeds nadrukkelijker aanwezig. Tussen 1449 en 1518 vormden leden van de burgerlijke Utrechtse familie Van Pallaes de overheid in de gerechten Oostveen en Herbertskop. (Zo bleven de turfproductie, de agrarische opbrengsten voor en de verdediging van de stad onder Utrechtse controle.) Hoe ingrijpend de aanwezigheid en nabijheid van de Utrechtse bisschop en burgers - en vooral hun onderlinge spanningen - voor het platteland waren, zou duidelijk blijken in 1481, het jaar van de slag bij Westbroek.

Politieke en economische druk werden in de veertiende en vijftiende eeuw niet alleen vanuit het zuiden uitgeoefend op het gebied van het huidige Noorderpark. Vanaf 1280 behoorde het Gooi tot de invloedssfeer van de Hollandse graaf. Het noordelijk deel van het land tussen Gooi en Sticht werd vanaf de dertiende eeuw steeds meer omstreden grensgebied tussen het bisschoppelijke Utrecht en het grafelijke Holland. Een tiental jaren vóór de slag bij Westbroek was een Utrechts-Hollandse commissie bijeen geweest om de omstreden grens vast te leggen. In 1534 zou men het eens worden over een grenslijn die via de Hoge en Lage Vuursche tot aan het 'Gooierbos' liep. Restanten van grenswallen zijn tot vandaag de dag nog te vinden ten noorden van de Graaf Floris V weg en in de bossen bij de Hollandsche Rading. Even duidelijk als de grens tussen stadsmuren en platteland in het zuiden was die tussen Gooi en Sticht in het noorden.

Zo beschouwd was het gebied dat men aan het eind van de vijftiende eeuw vanaf de toren van Westbroek zag, een belangrijke twistappel. Bezit ervan was immers van militair en economisch gewicht. De openheid ervan, naast de moerassigheid, maakte het tot een samenhangende strategische lijn. In de negentiende eeuw zou

dat nog eens uitdrukkelijk blijken bij de aanleg van de forten van Nieuwe Hollandse Waterlinie. In het huidige Noorderparkgebied werden toen, buiten de linies van de stad Utrecht zelf, vijf machtige fortificaties gebouwd wier kanonnen de open, waterrijke ruimte naar vele kanten bestreken. In de vijftiende eeuw zou het militaire belang echter op een heel andere manier naar voren komen: Westbroek en omstreken boden - eveneens als voorpost voor Utrecht - een belangrijk slagveld in de oorlog om macht en grond die de Hoekse en Kabeljauwse twisten waren.

Politieke structuren in overgang: de Hoekse en Kabeljauwse twisten; de grote wereld

'De inlandsche tweespalt die ons Holland een anderhalve eeuw in vuur en vlam gezet en met dollen raaserniën onder de Hoekse en Kabeljauwse benamingen heeft bezeten is aan de wereld niet dan ten ruwste bekend en alleenlijk door openbare schriften op een duistere en afgebroken wijze. ...'

Aldus de Hollandse achttiende-eeuwse historicus Kornelis van Alkemade. Wie wil begrijpen waarom het noodlot Westbroek trof in 1481, moet zich ook verdiepen in die inderdaad soms onbegrijpelijke Hoekse en Kabeljauwse Twisten. Het lot van Westbroek werd immers in feite beslist in het kader van de politiek van de groten der aarde van dit tijdsgewricht.

Deze twisten betreffen twee groeperingen die tussen circa 1350 en 1500 het politieke toneel in Holland, Utrecht en Zeeland domineerden. In 1348-1350, 1390-1395 en 1417-1425 was er felle strijd in en om de Bourgondische landen. Dat gold ook, toen in 1477 hertog Karel van Bourgondië sneuvelde: de twisten barstten weer openlijk uit en duurden voort tot 1483, met name in het Sticht. Toen beëindigde Maximiliaan van Oostenrijk, de echtgenoot van Maria van Bourgondië de strijd. Grote namen, om de achtergrond van een paar fresco's in een klein plattelandsdorp te verklaren. Westbroek: een gesloten plattelandsdorp, net zo als Maartensdijk anno 1996 waar een naaktsculptuur de emotie nog heel hoog doet rijzen en de fatsoensnormen onder spanning zet.

De namen 'Kabeljauw' en 'Hoek' staan waarschijnlijk voor de vis en de haak waar mee men hem vangt. De termen waren zelfs verboden voor gebruik: er stond straf op. De Kabeljauwen waren doorgaans aanhangers van de Bourgondiërs; de Hoeken hun bestrijders (men prijst deze laatste als 'de beste en oudste adel des lands'). Het lijkt voor

de leek een zeer ingewikkelde hoog-adellijke familievet, maar het ging om meer: haast een laatmiddeleeuws Bosnië waarin clans elkaar de macht betwistten. Daarmee zijn de twisten niet verklaard. Een grof sjabloon: men kan zeggen, dat de Kabeljauwen voor centralisatie en groeiende vorstenmacht waren (vandaar hun band met de Bourgondiërs) en de Hoeken voor decentralisatie en stedenmacht. Men kan zelfs beweren, dat 'modern' hier t.o.v. het wegglijdende middeleeuwse verleden stond. De te vroeg overleden Leidse mediëvist H.P.H. Jansen zegt:

'De grootste betekenis van de Hoekse en Kabeljauwse twisten ligt in de reactie van de verschillende bevolkingsgroepen op de moderne staat toen die steeds meer voelbaar werd; de staat drong de adel binnen niet vette baantjes, de steden met de voordelen, die handelsverdragen en handelsoorlogen konden opleveren, de boeren bemerkten de staat door de steeds terugkerende financiële eisen, die hij stelde. ... De Hoekse en Kabeljauwse twisten waren een typisch product van de laatste tweehonderd jaar der middeleeuwen, waarin belangrijke wortels van ons volksbestaan liggen.'

Wat heeft dit met de Slag bij Westbroek te maken? David van Bourgondië, bastaard van een Bourgondisch hertog was in het jaar van de slag, 1481, bisschop van Utrecht: wereldlijk en geestelijk heer van het Sticht. Hij vertegenwoordigde het Bourgondische staatscentralisme. De Utrechtse stedelingen, uit op behoud van hun stedelijke en burgerlijke zelfstandigheid, gesteund door de Hoeken, hadden hem nog niet lang tevoren verdreven. Hun bisschop was uitgeweken naar zijn kasteel in Wijk bij Duurstede. De Bourgondische stadhouder van Holland, Van Lalaing, had nog maar twee maanden daarvoor een zware nederlaag geleden tegen het opstandige Utrecht. Al deze gebeurtenissen maakten deel uit van wat wel de 'Stichtse burgeroorlog' heet. Deze zou, zoals gezegd, eerst in 1483 beëindigd worden.

Dit alles vormt het politiek-maatschappelijke kader: de schilderingen van Westbroek zijn mijns inziens na 1481 geschilderd, toen de dorpingen nog diep onder de indruk waren van dit bloedig op hun grond uitgevochten deel van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. In de tijd dat de komst van de Vrededorst op aarde gevierd werd: tweede kerstdag 1481, St. Stevensdag.

De grote wereld dringt binnen in het dorpje Westbroek, woonplaats van boeren op landbouwgronden en graslanden ontgonnen door een vorige generatie. Is het omgekeerde ook waar?

'*Veel in weinig*' is de titel van dit artikel, maar wat betekende, vanuit het omgekeerde perspectief, de geringe nederzetting in de polder voor de grote wereld? Hoe buitengewoon beperkt was de betekenis van het dorp Westbroek in het wereldgebeuren van de late Middeleeuwen. In die 'grote wereld' trokken in die tijd immers heel andere dingen de aandacht.

Het jaar 1481 was het jaar van de dood van sultan Mohammed II, veroveraar van Constantinopel, die in 1453 het vonnis voltrok aan het Oost-Romeinse Rijk. Dat was wereldnieuws. Nog maar enkele jaren eerder, in 1476 en 1477, had Karel de Stoute ondervonden wat de woede van boeren en burgers kon beduiden: hij was gesneuveld tegen de Zwitsers voor de muren van Nancy. Een gebeurtenis die de, mondaine hoven in beroering bracht.

De Nieuwe Tijd is in 1481 in zicht, maar het heden heeft nog sterk middeleeuwse trekken. Drie jaar na de slag bij Westbroek, in 1484, zal paus Innocentius III een bul tegen de hekserij uitgeven. De hierop volgende heksenjachten betekenen een terugval in het zwartste bijgeloof.

De tekenen van vernieuwing zijn in de tachtiger jaren van de vijftiende eeuw echter voor de moderne historicus onmiskenbaar aanwezig. In dit decennium zal Leonardo da Vinci zijn geniale anatomische tekeningen maken. De humanist Erasmus - die omstreeks deze tijd Westbroek wellicht vanuit Utrecht of op weg naar Deventer heeft gezien - is in 1481 nog niet ouder dan vijftien jaar maar staat al dicht bij zijn grote toekomst. Voor de dan wat jongere Copernicus geldt hetzelfde: binnen afzienbare tijd zal hij de oneindigheid van het heelal aantonen, beïnvloed door de grote ontdekkingsreizen van die tijd (al in 1485 ronden Portugezen Kaap de Goede Hoop, vier jaar na het bloedbad bij Westbroek).

En in deze grote wereld waarin oud en nieuw, verleden en toekomst met elkaar strijden, ligt in een uithoek Westbroek. Het is de vraag of de hiervoor geschetste ontwikkelingen in dit tijdvak bekend waren in dit geringe dorp. Er was echt, geen ontkomen aan: in 1481 werd een bloedige en voor de inwoners desastreuze snijd gestreden die de belangen van de grotere wereld achter de horizon voor het oogblik tot een tastbare en verschrikkelijke realiteit maakte.

Cultureel kader: herfsttij in stervenskleuren

Cultureel gezien weerspiegelen de schilderijen denken en voelen van het laatmiddeleeuws getij nog meer dan de politieke lotgevallen. Als men de Tronende Christus

met zijn voeten op een regenboog ziet, ziet men een ruwe afbeelding van dat wat oneindig verfijnder te zien is in de *'Tres Riches Heures du Duc de Berry'*: dat hoogtepunt van verluchtungskunst, een mensenleven eerder gemaakt door de gebroeders Van Limburg. In hetzelfde beroemde manuscript ziet men het macabere beeld van de dood: de ruiter op het valse paard. De verbeelding van de Apocalyps:

'En ik zag en zie, een vaal paard en die daarop zat, zijn naam was de dood. En het dodenrijk volgde achter hem.'

Midden in het leven is er de dood. Een ander vaak voorkomend beeld is dat van een zich amuserend gezelschap; vanuit de achtergrond nadert het snelle en onverbidde einde: een overval.

Johan Huizinga, meester van het historische vak, heeft het beschreven, dit herfsttij waarin - ondanks hun verbleekte kleuren - ook de schilderijen van Westbroek thuishoren. De picturale verwerking van de ramp van St. Stevensdag past bij zijn literaire schildering:

'Toen de wereld vijf eeuwen jonger was, hadden alle lotsgevallen veel scherper uiterlijke vormen dan nu ... tegen rampen en gebrek was minder verzachting dan nu; zij kwamen geduchter en kwellender. Ziekte stak af bij gezondheid; de barre koude en het bange duister van den winter waren een wezenlijker kwaad.'

Koud was het die nacht na St. Stevensdag in Westbroek voor de gewonde stervenden, weggekropen achter hagen. Onheilspellend doodsbeeld vormden de gezichten van hen die door het dichtvriezende water van de wereld werden afgesneden. In de verte zag men vanaf het platteland de contouren van de door de gestorvenen voor zo zware prijs verlaten stad Utrecht en vooral de Dom:

'Zo hoog en zwaar de stenen huizen van edelen of kooplieden mochten zijn, de kerken bleven met haar omhoog rijzende massa's de aanblik der stad beheersen.'

Op de schilderijen van de 'drie doden en de drie levenden' is die Dom duidelijk te zien. De dood was voor de middeleeuwer onmiddellijker nabij dan voor ons. In de veertiende eeuw werd hij zelfs een persoon, haast tastbaar in zijn afzichtelijkheid. De pest en de oorlogen van die tijd dwongen de aandacht naar het einde van alle aardse heerlijkheid. In de woorden van Huizinga:

‘Daar was vooreerst het motief waar zijn allen gebleven, die vroeger de wereld vulden met hun heerlijkheid? Dan was er het motief van de huiverende aanschouwing der verrotting van al wat eenmaal menselijke schoonheid was. Ten slotte het motief van den dodendans, de dood de mensen met zich sleurende uit elk bedrijf, uit elken leeftijd. ... Rondom de dodendans groepeeren zich enige verwante voorstellingen in verband met den dood, eveneens geschikt om tot verschrikking en vermaning te dienen. De sproke van de drie doden en de drie levenden jaar aan den dodendans vooraf. ... De voorstelling van de drie doden en de drie levenden vormt de schakel tussen het afzichtelijke beeld der verrotting en de gedachte, door den dodendans verbeeld, hoe voor den dood allen gelijk zijn.’

Maar nog meer cultuur wordt weerspiegeld in het verhaal van schilderingen en veldslag: ik bedoel hier cultuur in de betekenis van: het land in cultuur brengen. In de weergave van de slag zoals die hierna wordt gegeven, vindt men de verwijzing naar veenputten en weteringen. Hoe rauw het platteland ook kon zijn ten opzichte van de stad, dit platteland was met zijn drooglegging en waterhuishouding een staaltje van middeleeuws vernuft. Het was in feite meer betrokken bij de stad dan men, kijkend naar het landschap, zou vermoeden: het veen had immers de brandstof geleverd waar de stedelingen hun huizen mee verwarmden en hun maaltijden mee bereidden. Zo was de stad hoofdveroorzaker van her door het afgraven van veen veranderende landschap.

Brandpunt: ‘Dies Irae, Dies Illa’

[*‘Die dag, die verschrikkelijke dag van Gods Toorn’*: tekst uit de requiemmis]

Zo is Westbroek ‘Spiegel van de Tijd’, Veel in Weinig’. Niet dat het weinig was, dat wat het dorp in het oorspronkelijke ontginningsgebied doormaakte. Het moet de dag des oordeels zijn geweest voor de dorpsbewoners. De bouw van de nieuwe kerk was absoluut onvoldoende geweest om dit grote onheil te bezweren Later, na de slag, maar niet veel later, schreef een Utrechtse burger, nog onder de indruk, de gebeurtenissen op met de rechtstreeksheid van de tijdgenoot:

‘Op St. Stevensdag [26 december oude stijl] trokken de Hollands-Bourgondische stadhouder, zijn aanvoerders en zijn mannen [uit het Gooi naar Utrecht] op: vier tot vijfduizend weerbare mannen. Ze deden heel Westbroek in vlammen opgaan, op de

huizen van kraamvrouwen en stervenden na. ... Toen het bericht hiervan Utrecht bereikte, luidde men de noodklok. De burgers en huursoldaten liepen onmilitair orde-loos de stad uit, wie het hardst liep vond zichzelf het dapperst. Bij Westbroek gekomen, verzamelden zij zich om de Hollanders aan te vallen. Deze stonden op het veenland. ... [Bij het zien van de overmacht vluchtten de Utrechters weer terug.] Toen de Hollanders dat zagen zetten ze de achtervolging in. Tot aan Schulpwijk [bij Zuilen] werden er Utrechters doodgeslagen. ... Burgers, kinderen van burgers, huursoldaten en plattelanders. [Het aantal doden werd op 1500 geschat]. Dat heeft een goede ziel mij verteld die de doden heeft gezien omdat ze twee dagen lang tussen de lijken naar haar man had gezocht. ... Monniken verzamelden de lijken. Veel werden in Westbroek begraven, zo verminkt dat ze onherkenbaar waren.'

Met mogelijk onbedoelde humor voegt hij toe: *'De doden die nog te identificeren waren, werden binnen de stad Utrecht gebracht en op de Neude gelegd, als vissen op een toonbank.'* Deze humor was niet ongewoon. Huizinga constateert in dit verband over deze tijd:

'Vermenging van ernst en spel kenmerkt de zeden op allerlei gebied. Vooral in de oorlog wordt gaarne een komisch element gebracht.'

Toch was de slag bij Westbroek niet meer dan een rauwe slachtpartij. Latere historici waren van de woest- en bloedigheid van de slag nog onder de indruk. Jan Wagenaar spreekt in de achttiende eeuw nog expliciet van 'een bloedig gevegt', terwijl Willem Bilderdijk meldt, dat de Hollanders verbitterd waren na een eerdere nederlaag; ze waren, meldt hij, zo woest, dat stadhouders Lalaing, de opperbevelhebber, *'een toovenaar had moeten zijn om het te verliezen'*.

Alleen de moderne geschiedschrijver Zilverberg wijst op een humaan aspect: *'Een fijngevoelig trekje bij de plunderslaars [van Westbroek] was dat zij kraam- en sterfkamers spaarden.'* Dat neemt echter niet weg dat het beeld van een beestachtige slachting blijft hangen. De hiervoor genoemde Johan Huizinga heeft ons erop gewezen, dat in de veertiende en vijftiende eeuw het ridderlijke ideaal van oorlogvoering verdwenen was:

'Op alle wijzen drong anders de werkelijkheid de negatie van het ridderlijke ideaal aan de geesten op. De veldheerskunst had sedert lang de toernooihouding opgegeven: de oorlog ... was er een van besluisen en verrassen, van strooptochten en raids.'

Overval op een dorp, waarna het wordt geplunderd en in brand gestoken.

Tekening uit: 'Mittelalterliches Hausbuch' (15e eeuw).

Germanisches Nationaalmuseum Neurenberg.

Ver verwijderd van het hoog-middeleeuwse ideaal poogt men nog in deze late Middeleeuwen de uiting van ridderlijke idealen in de oorlog als een karaktertest weer te geven. Ook in onze bron komt zo'n ridderlijk tafereel voor. Toen de Utrechters vlak voor het treffen wilden vluchten voor de overmacht 'zei ritmeester Vincentius van der Zwanenburg: "laten we standhouden, want als we vluchten vinden we de dood of worden we gevangen genomen." Hij zei nog meer, maar wat hij ook zei, het baatte niet.'

Moraliserend haast wijst de schrijver op de smadelijke vlucht die volgde, waarbij de 'burger' (geen 'ridder' dus!) Aernt Ruys het wel heel bont maakte en zelfs het vaandel wegsmeet of zelfs in tweeën scheurde. En dat voor een burgemeester en gildenhoofdman!

Bij de aanvallers was er evenmin sprake van ridderlijkheid, het sparen van de weerlozen ten spijt. Door de brand van Westbroek - een 'onschuldige', argeleze gemeenschap - moesten de stedelingen en hun Hoekse bondgenoten de stad uit worden gelokt. De brand was weer de aanzet voor het luiden van de noodklok. En wederom is het Huizinga die ons alert maakt op de verschillen met het heden:

'Er was één geluid, dat al het gedruis van het drukke leven steeds weer overstemde, en dat hoe bont dooreen klinkend, toch nooit verward, alles ophief in een sfeer van orde: de klokken. De klokken waren in het dagelijks leven als waarschuwendende goede geesten, die met bekende stem dan rouw, dan blijdschap, dan rust, dan onrust kondigden, dan opriepen, dan vermaanden. Men kende hen bij gemeenzame namen ... In den toren van Onze Lieve Vrouwe te Antwerpen hangt nog de oude alarmklok uit 1316, Orida, dat is horrida, de verschrikkelijke genaamd. "Sonner l'effroy", "faire l'effroy" heet het luiden van de alarmklok; het woord betekende oorspronkelijk onvrede - exfredus, daarna de afkondiging van dien toestand door klokgelui, dus alarmsignaal, eindelijk schrik.'

In een van de bronnen voor de Slag bij Westbroek wordt inderdaad verteld, dat 'les cloches d'effroi' geluid werden in de Domstad.

Schrik was er zoals we zagen inderdaad. Niet alleen tijdens deze botte raid, maar ook daarna; toen werd hij voor de tijdgenoot een slachting met een boodschap, met een les voor allen. Belerend en schrik aanjagend, als een volksprediker (het zijn de dagen van Pater Brugman), met oog voor detail en gevoel voor sensatie, jaagt de schrijver zijn lezers de rillingen over de rug als hij vertelt over de vele vermisten:

‘Toen de veldslag plaats vond, was het veen door de vorst goed begaanbaar. Zoveel mensen wilden echter over de veenputten en de weteringen lopen, dat [het ijs het niet hield en] ze door het ijs zakten en verdronken of gedurende de nacht van de kou stierven. Want de slag vond plaats om vier uur toen de avond [en de kou] al in aantocht was. Anderen hadden zich slechts lichtgewond in de heggen verborgen en bloedden dood: door hun haastige uittocht uit de stad waren ze verhit geraakt en zo door de kou bevangen.’

Men vindt de ene na de andere moraliserende waarschuwing in de tekst. Een luidt: haastige spoed is zelden goed. Als er echte *‘charitas’*, naastenliefde, was geweest onder de bewoners van Utrecht, hadden de gestorvenen door hun stadsgenoten gemakkelijk gered kunnen worden. Nu was de straf verschrikkelijk: *‘Veel vrouwen brachten hun eigen man dood terug, sommigen op een kruiwagen, anderen in een kar.’* Een andere waarschuwing moet zijn geweest: voor de dood zijn allen, arm en rijk, oud en jong, gelijk. Hovaardigheid is een zonde. Twee-en-een-halve eeuw later zou de bekende historicus Jan Wagenaar nog uitdrukkelijk noteren: *‘Verscheiden’ Leden der Regeeringe van Utrecht sneuvelden in dit gevegt’*. Sic transit gloria mundi: zo gaat de wereldse glorie voorbij.

Het verhaal is typisch middeleeuws, maar niet alleen om de symboliek en de spreekwoorden. Het was inderdaad zeer begrijpelijk voor de middeleeuwer door de vele exempels van deugd en zonde. Daarnaast was het echter ook heel gruwelijk en zo extra-schokkend. De historicus Gerard Nijsten beklemtoont in zijn boekje *‘Volkscultuur in de Late Middeleeuwen’* hoe ver de dood op het slagveld afstond van het vrome ideaal, even ver als de praktijk van de oorlog afweek van het ridderideaal:

‘Een moordaanslag of het sneuvelen op het slagveld kon het einde betekenen. De plotselinge dood kende vele gedaanten. Hij werd verfoeid omdat hu’ eenzaam was, zonder getuigen en geen tijd bood voor stervensrituelen. Het was de dood die slechts in verband werd gebracht met vagebonden en onmaatschappelijken. De ongelukkige stierf zonder heilig oliesel of biecht. Alle zonden droeg hij bij zich tijdens het oordeel. Sommige middeleeuwers beweerden zelfs dat een plotselinge dood een teken van Gods wraak was. Heiligen dienden bescherming te bieden...’

Het was déze dood die de slachtoffers van de slag bij Westbroek trof. De schilderijen van het Laatste Oordeel en van de ‘drie doden en de drie levenden’ in de

kerk waren een passend antwoord op de gapende leegte die de slag voor de nabestaanden achterliet.

Op typisch middeleeuwse wijze wordt het verhaal beëindigd met wat haast een vingerwijzing Gods moest zijn voor de lezers, een waarschuwing, onnadenkend in de wind geslagen. Met een catastrofaal gevolg:

‘[Een paar weken tevoren, toen er hongersnood heerste] *had een oude vrouw die in de Massegast woonde naar het scheen een profetie uitgesproken en gezegd: “Vrouwen en lieve kinderen, wees niet zo bedroefd, huil niet. Binnenkort immers komt de tijd, dat U even hard lijkbaren en doodskisten nodig zult hebben als nu koren voor brood”.*’

Ze ‘bewees’ aan haar publiek dat haar profetie juist was, niet alleen door haar eigen spoedige dood aan te kondigen maar ook door inderdaad kort daarop te sterven. Ik noemde hiervoor Pater Brugman al. We weten zeker, dat een collega van hem uit de stad Utrecht de gebeurtenissen meer dan eens gebruikte in boetpredicaties gedurende de maanden die volgden op de slag. Van deze man, Andries geheten, weten we dat hij de bange burgers van Utrecht als volgt vermaande: *‘Lieve vrienden, wilt u beteren, want ic God also toornich op u gesien ende Utrecht is alsoo grooten plaghe nakende!’*

Het lijkt al met al bepaald niet te gewaagd te veronderstellen dat de gebeurtenissen in Westbroek de gedachten van velen hebben beheerst, waarschijnlijk nog decennia na 1481. Dat is de enige zekere lijn die we van de schilderingen naar de slag bij Westbroek kunnen trekken.

Toch vormen schilderingen en slag, zonder twijfel, niet alleen voor de toen maar ook voor de nu levenden een indrukwekkend ‘Mahnmal’. Waard om te begrijpen, toen en nu. Een ‘Mahnmal’ echter ook, dat alleen maar verstaan kan worden als men het ziet als een cultureel brandpunt. Waarin een uniek cultuurlandschap met een unieke, gebiedssamenbindende cultuurhistorie samenkomen. Landschap, bouwwerk, gebied en schilderingen behoren behouden te blijven als samenhangend monument: dat leert ons de Slag bij Westbroek.

Nawoord

Kort voor het eind van de hiervoor al genoemde Stichtse Burgeroorlog, in 1482, maakt een zekere Jan van Schaffelaar, aanhanger van bisschop David van Bourgondië, zich met een groepje huursoldaten of 'ruters' meester van de kerk van Barneveld. Hoekse ruters uit Amersfoort en Nijkerk trekken naar het dorp en beschieten de kerktoren. Ze hebben het vooral op Jan van Schaffelaar gemunt. Nadat de mannen van Van Schaffelaar geweigerd hebben op de uitdaging in te gaan om hun hoofdman van de toren te werpen, besluit deze zichzelf op te offeren:

'Lieve gesellen, ic moet ummer stewen, ic en wil U in geenen last brengen. Ende ginck op die tynnen van den toern staen en setten syn handen in syn syde en spranck van boven neder. Mer hy en viel niet dood, mer doe hy lach wert hy dootgeslagen.'

Zo luidt het verslag van een tijdgenoot (geciteerd volgens de *Geschiedenis van Nederland* van Doedens, Mulder en Kortlever). Het was een legendarische gebeurtenis; van Schaffelaar werd een mythische persoon, of het nu wel of niet echt gebeurd is. Ik hoop dat de Slag bij Westbroek - die wel degelijk echt geschied is en één van de hoogtepunten uit dezelfde Stichtse Burgeroorlog is geweest - een zelfde legendarische status krijgt.

Bijlage/Verantwoording

Het hiervoor vertelde verhaal van de Slag bij Westbroek is gebaseerd op ‘**De jaarboeken over de Hollands-Utrechtse gebeurtenissen in 1481-1483.**’ (Mogelijke schrijver: de Utrechtse stadsclerk Tielman Momfelen of de Utrechtse schout Jan van Amerongen.) Het originele handschrift ging verloren. Er bestaat echter wel een eerste druk van 1698. (De jaarboeken werden toen opgenomen bij Aernout van Buchell’s uitgave van Heda.) Een modernere uitgave vindt men in N.B. Tenhaeff, **Bisschop David van Bourgondië en zijn tijd.** (Utrecht, 1920.) Ook H.P.H. Jansen gaf in zijn **Hoekse en Kabeljauwse Twisten** uitgebreid aandacht aan deze tekst; hij nam zelfs expliciet delen uit het origineel op in zijn verhaal. [Men zij overigens voorzichtig met de in de tekst genoemde getallen, die meer een subjectieve aanduiding van het eigen gevoel over de grootheid van de ramp dan een objectieve telling van deelnemers en doden lijken te zijn.] Ik geef hierna een paar citaten uit de tekst van de *jaarboeken*:

‘Doe [na de branden van Westbroek] dit gerucht [van de slachting] binnen Utrecht quam, doe sloeg men die banclock ende die burgers ende die ruters [huursolsaten] liepen uyt na den Westbroeck, sonder ordenancy, wie dat seerst gelopen kost, was de vroomste als hem docht. [na het zien van de overmacht riep Aernt Ruys] Weerom, weerom, dat volck is ons te groot ende te veel. [Waarop ritmeester Vincentius van der Zwanenburch zei] Laet ons bliven staen, want vlieden wij, wij sijn daer alle doot of gevangen om. [Na de vlucht van de Utrechtters werd een grote slachting aangericht. Met veel doden.] also een goede Vrouw geseyt heeft, die die doden besien had, want sij horen man twee daghen lanck gesocht hadde onder die doden. Die jacobijnen, die Minrebroeders ende die Lollaertges, die brochten die doden bij een ende der wert der veel begraven in ’t Westbroeck, die also seer gewont en waren, dat men se niet en kende. Ende daer werter op een tij t in een kuyl geworpen omtrent XL, ende daerna werter noch veel begraven in ’t Westbroeck. Ende die doden die men kende of die so seer niet gewont en waren, dat men se kennen mocht, die worden binnen Utrecht gebracht ende worden geleyt op die Noey [Neude] als visschen op een banck. Lieve vrienden merckt, hoe dat onser God groote bliscap ende vroude [vreugde] [verwijzing naar de Utrechtse overwinning bij Vreeswijk, kort daarvoor] in liden verkeren mach in corter tijt.’

Er zijn echter nog meer bronnen. Een daarvan is de Bourgondische geschiedschrijver en tijdgenoot Jean Molinet (1435-1507), door Johan Huizinga uitgebreid

gebruikt voor zijn ‘Herfsttij der Middeleeuwen’. Molinet behandelt ook de slag bij Westbroek in een apart hoofdstuk van zijn ‘Chroniques’ (nr. 72). Daarnaast besteedde Thomas Basin, vicaris van bisschop David van Bourgondië, in zijn ‘Histoire de Louis XI’ aandacht aan de slag bij Westbroek. (C. Samaran en M.-C. Garand, eds., Parijs, 1972) In mijn wat aangepaste vertaling van de oorspronkelijke bron uit het Frans en het Latijn luidt het bericht van Basin als volgt:

[na in Eemnes een aantal mensen gevangengenomen of gedood te hebben trokken Joost van Lalaing en een zekere Spanjaard genaamd kleine Salazar met hun troepen naar] *dorpen op een mijl of twee afstand van Utrecht, in een veengebied waaruit de mensen turf halen om te verbranden of vuur te maken (want men vindt in dit gebied geen bossen of brandhout, of op zijn minst heel weinig). Terwijl zij zich met plunderen en brandschatten bezig hielden, zag men in Utrecht heel duidelijk de vlammen van de branden. Toen trokken huursoldaten en burgers van de stad in groten getale - naar men zei wel 5000 - in wanorde de poorten uit en haastten zich naar de plaatsen waar zij de vijand wisten. Toen zij (denkend dat ze de vijand op de vlucht zouden kunnen jagen of gevangenen te maken, zoals ze dat bij het fort aan de Rijn [bij de Vaartse Rijn in de buurt van Vreeswijk/ IJsselstein] gedaan hadden) dichtbij gekomen waren, ontdekten zij tot hun schade wat het inhield om met gewapende mannen te maken te hebben. Deze immers ving hen standvastig op en vielen daarna in gesloten slagorde op hen aan. Ze dreven hen snel op de vlucht. Er vielen 1500 doden, zowel uit de stad Utrecht zelf afkomstig als uit de voorsteden en de naburige dorpen. De rest sloeg op de vlucht en bracht zich in paniek binnen de stadsmuur in veiligheid.’*

[Door de uitgevers Samaran en Garand wordt in een voetnoot uitdrukkelijk geconstateerd dat de plaats van handeling de moerassen en venen van Westbroek was. Over de hiervoor genoemde Josse de Lalaing en de ‘kleine Salazar’ het volgende.

Josse (Joost) van Lalaing, heer van Montigny en Hantes, een Henegouwer, werd op 26 mei 1480 stadhouder van Holland (als opvolger van de Hoekse Wolfert van Borssele). Hij was niet partijdig en werd ‘een gelukkige’ keus genoemd (behalve dan voor Westbroek!) Lalaing had een extra reden om Utrecht hard aan te pakken. De door hem na een belegering uit Leiden in april 1481 verdreven Hoeken hadden zich juist in Utrecht gevestigd. Voorts had hij nog op 13 oktober 1481 het onderspit moeten delven tegen de Utrechtse troepen aan de Vaart bij Vreeswijk. Daar sneuvelden 37 Hollanders en werden er circa 220 gevangen genomen. Josse

van Lalaing zelf raakte een nieuw, nog niet betaald ‘*zeer goet ende fijn*’ harnas op het slagveld kwijt. Utrecht zou Josse van Lalaing noodlottig worden. Wellicht was het een schrale troost voor de Westbroekers, dat hij sneuvelde tijdens het beleg van Utrecht, op 5 augustus 1483. De kleine Salazar leefde langer. Deze Jean de Salazar, bijgenaamd ‘*Petit*’ was heer van St. Martin. Hij was een uit Biscaye afkomstige ‘*condottiere*’ of ‘*huurveldheer*’ die de Staten en steden van Holland voortdurend lastig viel met eisen van achterstallige soldij. (Meer hierover in Kokken, *Steden en Staten* - zie de literatuurlijst.)

Overigens attendeert de tekst van Basin ons er nog eens nadrukkelijk op, dat het historische landschap niet bebost was. Bij de herinrichting van het Noorderpark zou men - als men de cultuur- en natuurhistorische waarden tot hun recht wil laten komen hier, anders dan tot nu toe het geval is, rekening mee dienen te houden. Men zie ook Koens bijdrage over het militaire landschap.

De tekst van Molinet luidt, onvertaald en in het origineel als volgt:

‘Sire josse de Lalaing, gouverneur des pays de Hollande, le seigneur de St. Martin, accompaigniet de mile piétons, se partirent d’une ville nommée Narde, estant en frontière de Prise et de Clèves, firent une course à l’environ de la ville et cite d’Utrecht, commençant à bouter feus en aucuns villages et censes affin defaire sortir ceulx de la ditte ville hors de leur fort, qui veans cette maniere de faire, furent moult estonnéz. [Ils] sonnèrent leurs cloches d’effroi, mirent main aux armes, widerent hors de .vi. à .vii. miles hommes, fort animéz. [Ils étaient] en grant volenté d’obvier aux emprises de leurs adversaires, en esperant de les combattre et deffaire à toute puissance. Et avovent sy grant affection de joindre à eulx peut eulx contrevengier qi’il widerent à file et sans ordonnance. Comme l’on court au feu: par quoi, quant ilz furent eslongiez environ demy lieue, ils se trouvèrent cloez, souspriz, et attrapez par telle fahon que possible ne leur fut donner dessus. [Ils] ains furent par iceulx raddement envays, reboutez et poursievy ferrant, batant usques aux portes d’Utrecht: et n’eusist este la nuit qui separa la course. Les gens de guerre fussent facilement entrez avec ceulx de la ville [...] lesquelz perdirent de .xi. à .xii. c. hommes. Puis le capitaine Salezar se retira en Narde avec sa bande [...] fort joyeux d’avoir exploitiet sy notable entreprinse.’

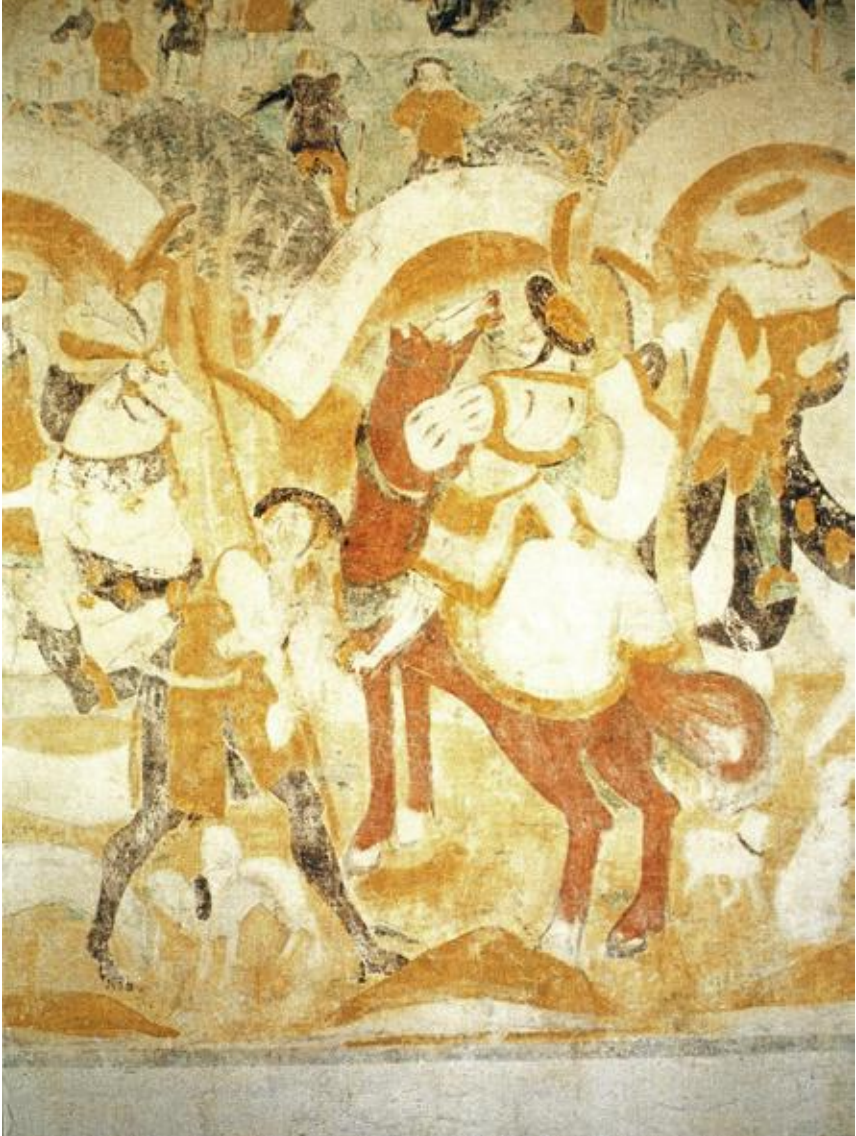
De muurschilderingen van Westbroek

Door N. Adema Mzn

Zoals de oeroude Friese kerken niet los te denken zijn van het Friese land en de grote landhuizen bij de Vecht horen, zo zijn ook de forten maar vooral de zware kerk van Westbroek elementen van het omringende landschap. Het interieur van die kerk weerspiegelt als het ware de geschiedenis van dat landschap. Het gaat om muurschilderingen van het Laatste Oordeel, van de legende van “*De drie levenden en de drie doden*” en van een zestal heiligen. De voorstellingen zijn gemaakt in het begin van de zestiende eeuw, toen de kerk nog katholiek was. Alleen in dát kader én in verband met de gebeurtenissen van de Slag bij Westbroek in 1481 kunnen die afbeeldingen begrepen worden, maar een directe relatie tussen de veldslag en de afbeeldingen is nog niet aangetoond. Het verhaal van Doedens geeft echter wel een aantal indirecte verbanden.

Het Laatste Oordeel

Op de noordelijke torenmuur en op de muur van het traptorentje zien we het Laatste Oordeel met de aartsengel Michael als zielenweger en Christus, rechtsprekend, op de regenboog. Rechts van Christus is de hemel, die vaak, ook hier, als veilige ommuurde ruimte werd afgebeeld. Links van Hem, op het traptorentje, zien we ‘n drukke voorstelling van de ingang van de hel met Jeroen Boschachtige scènes. In de mond van de hel zitten een paus en een koning, Zondaars worden om hun gulzigheid op gruwelijke wijze gestraft door duivels. Een afbeelding van Het Laatste Oordeel komt in veel middeleeuwse kerken voor en diende om de gelovigen aanschouwelijk over de oordeelsdag en de verschrikkingen van de hel te vertellen.

Detail fresco. “De drie levenden en de drie doden”
W. Haakma Wagenaar.

De legende van “De Levenden en de Doden”

In de kapel aan de zuidkant vinden we twee verschillende taferelen. Helemaal bovenin zien we de legende van “*De drie levenden en de drie doden*”. In het kort komt her verhaal hierop neer: drie vorsten ontmoeten tijdens een jachtpartij op een kerkhof drie overleden vorsten, die uit het graf komen om te waarschuwen tegen de al te losbandige levenswandel van de jagers.

De toeschouwer ziet het moment van de griezelige ontmoeting. Het is één scène onder twee bogen. De levenden staan onder de rechter en de doden onder de linker boog. De voorstelling is zeer realistisch. De drie lijken ‘lijken’ echt. Alle drie dragen ze hun lijkkisten. De levenden zijn zeer levendig afgebeeld met zware kleren, van schrik steigerende paarden, vluchtende jachthonden en knechten die zich de neus dichtknijpen vanwege de stank. Op de achtergrond is de stad Utrecht te zien. Links staat - net als op “*Het Lam Gods*” van Van Eyk (±1430) te Gent - als symbool van de hemel, de Utrechtse Domtoren, maar daarnaast is het spitse torentje van de Jacobi, de vroegere parochiekerk van Westbroek, op deze schildering te zien.

Onder de rechter boog zien we de veel wereldser buitenkant van de stad. De Buurtoren is daar herkenbaar en dames van lichte zeden voor een kroeg met een zwaantje op het uithangbord. Maar die slechte dingen spelen zich uiteraard buiten de muren van de hemelse stad af.

In de voorstelling zweven tekstbanden bij personen. Het is dus een soort stripverhaal. Van Schaik, in zijn bijdrage over het landschap, wijst ook op dit aspect van middeleeuwse muurschilderingen. De teksten zijn niet meer leesbaar. Eronder heeft een uitgebreide tekst gestaan. De letters zijn vaag nog zichtbaar en een paar woorden zijn nog leesbaar. In de middeleeuwse toneelliteratuur komt dit verhaal ook voor.

In heel Europa was deze legende bekend en in vele kerken en in andere landen vinden we afbeeldingen. In Nederland zijn slechts in vier kerken zulke voorstellingen gevonden: in Muiden, Zutphen, Zaltbommel en Westbroek. Die van Westbroek is wel de levendigste en de enige waarop de koningen geen kroon dragen. Deze legende moet net als het Laatste Oordeel de gelovigen waarschuwen voor en herinneren aan de verschrikkingen van de plotselinge dood en het leven daarna. “*Slechts*

Afbeelding van het rottende lijk van een koning uit de muurschildering van de 'drie levenden en de drie doden'.

W. Haakma Wagenaar.

de goede werken blijven: her lichaam, geld en goed vergaan”, is de boodschap die de doden brengen. Ongetwijfeld zullen de polderbewoners daarbij ook gedacht hebben aan de slag van 1481. In een Middel Nederduitse versie van het verhaal is één van de goede werken het stichten van kloosters. Misschien dat het klooster van St. Laurens in Oostbroek, ervoor gezorgd heeft, dat deze voorstelling op de muur in de Westbroekse kerk kwam.

Uit archiefbronnen blijkt niet, dat het klooster Oostbroek een rol heeft gespeeld bij de ontginning van Westbroek. De naamsverwantschap doet in eerste instantie anders vermoeden. Men moet evenwel bedenken, dat veel plaatsen hun naam ontleen aan hun terreingesteldheid. Oostbroek was de oudste ontginning aan de oostzijde van het grote moerasgebied. ‘(-)Broek’ is een geografisch woord voor ‘drassig gebied’. Men denke aan plaatsen als Oldebroek, Lutjebroek, Zuidbroek enz.

Zes Heiligen

Onder de scène van de doden en de levenden zien we zes heiligen met een veel optimistischer functie dan de legende. In de roomse kerk moeten de heiligen juist de mensen bijstaan in hun dagelijkse strijd om het bestaan. Daarom worden ze vaak genoemd en aangeropen als beschermer (patroon) tegen van alles en nog wat. Elke kerk had een patroonheilige. Voor Westbroek was dat de apostel Bartholomeus. Deze heilige was populair in de familie Van Zuylen, de ontginners en heren van Westbroek. Hij is niet op de torenmuur afgebeeld, omdat hij op een belangrijker plaats in de kerk zal hebben gestaan. De zes heiligen op de torenmuur zijn zogenaamde noodhelpers of ‘maarschalken’.

De drie mannelijke heiligen op de torenmuur hebben een nimbus (stralenkrans) die als het ware recht achter het hoofd geplakt zit. Apollonia heeft er geen, de twee andere vrouwelijke heiligen weer wel, maar los zwevend boven het hoofd. Een zwevende nimbus is niet middeleeuws maar renaissancistisch. Het lijkt dus, dat de laatste twee heiligen later geschilderd zijn, maar volgens de restaurateur, W. Haakma Wagenaar, is dat niet zo.

Ook is er een, soort ‘grafitti’ te zien: een maskertje in zwarte verf. Het zit op de zelfde laag als de muurschilderingen. Misschien heeft de schilder een nieuwsgierige Westbroeker ook eens laten tekenen en het achteraf weer wit gekalkt.

Middeleeuwse heiligenverering

De schilderijen kunnen niet los gezien worden van de opvattingen en praktijken van de middeleeuwse kerk rond de heiligenverering. Het was toen een Gevaarlijke tijd, zeker voor gewone mensen op het platteland. Een simpele ziekte kon fataal zijn; alleen de zeer sterken werden oud. De kindersterfte was hoog. Belangrijke oorzaken waren eenzijdige, slechte voeding, gebrekkige artsenij en hygiëne. Een vroedvrouw met vuile handen kon gemakkelijk een besmetting veroorzaken, vandaar de grote zuigelingensterfte en de zeer veel voorkomende kraamvrouwendood. In het midden van de veertiende eeuw was uit het oosten de pest gekomen. Deze trof ook de Lage Landen en zou tot diep in de zeventiende eeuw ontelbare slachtoffers maken, de bevolking zelfs decimeren. Niet voor niets werd na het verschijnen van de pest de dood als een levend 'persoon' afgebeeld in de zogenaamde dodendansen. Overal loerde de dood. Is het dan vreemd, dat er bijgeloof was, dat men zich wanhopig richtte tot God, maar vooral tot Zijn heiligen en andere 'hogere' machten, van Wie men redding en hulp verwachtte? Sociale voorzieningen waren er niet, hoogstens dat het buurschap, de familie, of de kinderen voor je wilden zorgen als je oud en gebrekkig was geworden. Dáárom alleen al kon de dood van een kind een ramp zijn: een gedeelte van de oudedagsvoorziening was weg. Iedereen was even bang om te sterven, vorst of vagebond. De schildering van de legende van de 'drie levenden en de drie doden' laat dat duidelijk zien: lijken van de machtige heren zijn even onsmakelijk om te aanschouwen, als die van gewone mensen. Dit was een schrale troost voor de armelui. Voor hen bleef slechts de hoop op de rechtvaardigheid van God en Zijn heiligen. Vooral de heiligen, die zelf ook zo gewoon menselijk waren, konden het leven in dit aardse tranendal wat draaglijker maken. Zij hadden dan ook vaak een soort 'specialisme', een patronaat. De heiligen onder de toren staan daar niet zonder reden: ze moesten met hun specialisme vooral de Westbroekers uit die tijd helpen in het dagelijks bestaan.

De volgende heiligen staan afgebeeld: *Apollonia* (helpt bij tandpijn), *Werenfried* (helpt in het stervensuur), *Laurens* (beschermt tegen brand), *Engelmond* (beschermt tegen keel- en neusziekten), *Eufrosina* (helpt bij bevallingen) en *Brigida* (is beschermster van de koeien).

De zes Westbroekse heiligen beschermen dus tegen heel gewone gevaren. Dezelfde patronaten komen ook in vele andere kerken voor, daarom, is het onwaarschijn-

lijk, dat deze schilderingen een exclusief verband met de slag van Westbroek hebben. Het gaat hier echter wel om een unieke combinatie van bijzondere heiligen, die iets te maken hebben met de voorkeur van de rijke opdrachtgevers, de financiers van de jonge polder.

Apollonia

De eerste heilige is Apollonia, de patrones van de tandartsen. Zij werd (evenals de apostel Bartholomeus) zeer vereerd in de familie Van Zuylen. Zij beschermt tegen tandpijn. Haar feestdag is 9 februari. Ze is afgebeeld met een grote tang, waarmee ze gemarteld heet te zijn. In Utrecht was ze wel bekend door de daar aanwezige relikwieën en een gasthuis dat haar naam droeg. Dat was overigens gesticht door de al genoemde heren van Zuylen, die veel bezittingen hadden in de polder en mogelijk ook sponsor van deze Westbroekse heiligen waren. Ongetwijfeld werd er in de Middeleeuwen veel tandpijn geleden. Bovendien was het een kwaal die een nogal hardhandige geneeswijze kende. Tandartsen hadden de beschikking over een beperkt instrumentarium: een tang en als verdoving hoogstens een borrel.

Ja Apollonia was zeker een gewaardeerde gast daar onder de toren van Westbroek, want zij kon kennelijk onze sidderende voorouders enige moed geven om eindelijk eens met die pijnlijke kies naar de kwakzalver te gaan. Tandpijn is een kwaal die het gevolg kan zijn van luxe en welvaart. Was de polder toen al zo welvarend? Had deze heilige iets te maken met de voorstelling van de Gulzigheid aan de andere kant van de toren bij het Laatste Oordeel?

Afbeeldingen van Apollonia met een tang komen pas in de zestiende eeuw voor. De tang in Westbroek stamt uit het begin van de zestiende eeuw en is dus een van de vroegste afbeeldingen van Apollonia met tang.

Werenfried

Werenfried is de tweede heilige op de muur van Westbroek. Als medewerker van Willibrord kwam hij naar onze landen. Hij stierf rond 760. Hij was de eerste pastoor van Westervoort en Elst. Volgens een legende heeft men hem begraven in Eist, omdat de boot waarop zijn lijkstond op wonderlijke wijze daarheen was gevaren. Vanwege deze legende wordt hij vaak afgebeeld gekleed in een rood kazuifel en met een bootje en een doods-kist in de hand.

Op oudere afbeeldingen staat hij echter ook als pastoor met kelk en evangelieboek, zoals hier in Westbroek. Met deze attributen is hij ook afgebeeld op het zegel van de pastoor van Elst uit 1475. Bovendien is hij hier gekleed in het (rode) kazuifel, dat het kenmerk is van een pastoor. Zijn kerkelijke feestdag is 14 augustus, één week voor het feest van Bartholomeus.

Werenfried wordt in Elst vereerd als heilige tegen de jicht. Aangezien een patronaat meestal verband houdt met feiten en legendes rond het leven en de handelingen van de heilige, zou het patronaat hier in Westbroek ook wel eens iets te maken kunnen hebben met pastorale zorg vanwege dat kazuifel, de kelk en het evangelieboek. Het is onzeker, maar zijn patronaat hier in Westbroek kan ook iets te maken hebben met de dood. Een van de meest vereerde heiligen in de Middeleeuwen was Barbara. Zij werd gezien als de beschermster tegen een onverwachte dood. De slag van 1481 bracht zo'n plotselinge dood. Werenfried was pastoor. Een belangrijke pastorale taak was het opdragen van de mis, het toedienen van de sacramenten en het preken. De stervensbegeleiding was ook zijn taak in die zin, dat de priester de stervende de laatste sacramenten bracht (Biecht, Communie en Oliesel). Hoe dicht een pastoor in de buurt woonde, des te 'safer' men zich voelde. Men was doodsbang om te sterven zonder die sacramenten. Een pastoor die in het dorp zelf woonde, was voor de gewone parochiaan een geruststelling. Die kon snel aan een sterfbed verschijnen. Westbroek was in 1477 een zelfstandige parochie geworden met een eigen pastoor, maar die woonde er toen nog niet. Rond 1510 waren welvaart en veiligheid zo toegenomen in Westbroek, dat de pastoor er rustig kon gaan wonen.

Misschien dat daarom Werenfried niet met zijn gebruikelijke "*schip en kist*" is afgebeeld, maar nadrukkelijk met de attributen van een (eigen) pastoor: kazuifel, kelk en evangelieboek. Als een dorpsgemeenschap een pastoor kan onderhouden, dan moeten er genoeg mensen zijn en een zekere welvaart. En die welvaart hing uiteraard af van de polder.

Brandweer in de middeleeuwen

De derde heilige is Laurens. Die was wel bekend in Utrecht, ook vanwege het Laurentiusklooster te Oostbroek bij De Bilt. Volgens de legende was Laurentius diaken in Rome. Hij is omwille van zijn geloof levend geroosterd. In Utrecht

waren de kolen van zijn crematie als relikwieën aanwezig. Misschien dat dit een verwijzing is naar de Westbroekse turf Hier in Westbroek draagt hij de kleding van diaken. Verder heeft hij een vuurrooster bij zich. Zijn feestdag is 10 augustus. Dat hij hier in Westbroek als bescherming tegen brand bedoeld was, lijkt me duidelijk vanwege het rooster. Brand was in die tijd een groot gevaar. Men moest voortdurend op zijn hoede zijn. De huizen waren van hout en riet, zeer ontvlambare materialen en de blusmethoden zeer gebrekkig. De Westbroekers hadden dat tijdens de “*Slag bij Westbroek*” zelfs aan den lijve ondervonden: het halve dorp was toen in vlammen opgegaan. Daar zal men zeker nog lang aan gedacht hebben bij het zien van de heilige Laurens.

Hooikoorts in het weidegebied

De vierde heilige is Engelmond. Hij is gekleed in de zwarte benedictijnse dracht en hij draagt een ‘monnikenkapsel’. Hij heeft hier als attribuut een abtsstaf en een evangelieboek. Aan zijn voeten ontspringt een beekje, dat langs de voeten van vier andere heiligen verder stroomt. Volgens de legende is Engelmond samen met Willibrord naar onze streken gekomen.

Engelmond is de beschermer tegen keel- neus- en oorkwalen, in de Middeleeuwen ongetwijfeld een nuttig specialisme. Verkoudheid was schering en inslag. Denk maar eens aan die tochtige, armoedige hutten, hoge herenhuizen en kille kastelen. Ook slechte en eenzijdige voeding, onwetendheid wat betreft vitamines e.d. veroorzaakten een grote vatbaarheid. Zeker tegen het eind van de winter was men wat dat betreft het kwetsbaarst. Daardoor was de besmettelijkheid groot. Na de slag bij Westbroek stierven vele mensen door onderkoeling. Dit is apart in het verslag van de slag genoemd! De heilige Blasius (3 februari) was de voornaamste patroon tegen keelziekten, maar kennelijk hadden Hollanders behoefte aan een eigen specialist op dat gebied, want rond Velsen ontstond de verering van Engelmond. Zijn feestdag was februari, maar is verplaatst naar 21 juni. In de polders om Westbroek schakelde men van landbouw om naar veeteelt. Het inklinkende, deels afgegraven veengebied was geschikter voor weiland. Engelmond zou in juni wel iets met hooikoorts te maken kunnen hebben i.p.v. verkoudheid. Hij zal wel via de benedictijnen van St. Laurens in Oostbroek op de muur van de Westbroekse toren zijn gekomen. Als ‘gezel van St. Willibrord’ heeft Engelmond zeker bijgedragen aan de verhoging van de status van de Westbroekse kerk.

Eufrosina

Eufrosina is de nummer vijf op de torenmuur. Zij heeft als attribuut een sluier, die voorkomt in legenden rond haar persoon. Eufrosina leefde in de negende eeuw in de omgeving van Constantinopel. Ze weigerde te trouwen en wilde haar leven wijden aan God. Ze vluchtte verkleed als man onder de naam Johannes naar een klooster. Toen haar ‘bedrog’ ontdekt werd, mocht ze intreden in een vrouwenklooster, vandaar de sluier.

Als kloosterlinge heeft zij de keizer van Constantinopel, die graag een troonopvolger wilde, goede raad gegeven. Haar sluier speelde daarbij een grote rol. Vanwege deze legende wordt zij vereerd als patrones van de barende vrouwen. Het bijschrift onder haar afbeelding in Westbroek heeft ook op dat patronaat betrekking:

“ROSLAEN MAERSCA (... ..) VROUWEN DIE AEN ARBEIT GAEN (...) KINT.”

Haar feestdag is 11 februari. Overigens is deze Eufrosina uniek in Nederland: alleen in Westbroek is een afbeelding van haar gevonden. Dat zij niet zo bekend was, zou je kunnen afleiden uit het feit dat ze een uitgebreid bijschrift heeft. Eufrosina heeft in elk geval een specialisme dat niet alleen de gewone Westbroeker in die tijd moet hebben aangesproken. Er stierven vele kraamvrouwen en zuigelingen. Toch was het belangrijk om veel kinderen te hebben als oudedagsverzekering en arbeidskracht. Misschien dat de keuze voor deze ‘zeldzame’ heilige ook nog iets te maken heeft met de slag van Westbroek, omdat toen de huizen van kraamvrouwen niet verwoest werden.

Zelfkazende boerin Brigida

Brigida is de laatste maar zeker niet de minste heilige. Als attribuut heeft ze een os en een ezel en op haar arm een kind. Wegens die os is ze patrones van het vee geworden. Dit moet ook de huidige Westbroekse boerinnen aanspreken. Ook Brigida heeft een uitgebreid bijschrift:

“S BREJEDA MAERSSCALC OUER DIE KOEJEN.”

Zij leefde in de vijfde en zesde eeuw als abdis van een klooster te Kildare in Ierland. Een legende verhaalt hoe zij in een visioen getuige mocht zijn van Christus’

geboorte, vandaar die os en die ezel en het kind Jezus op haar arm. Met een kind wordt zij overigens zelden afgebeeld. Haar feestdag is op 1 februari. Zij is waarschijnlijk door Willibrord in de Lage Landen geïntroduceerd.

De os is de aanleiding dat ze beschermster van het vee is geworden. Voor de zestiende-eeuwse boeren was deze 'veeverzekering' beslist rustgevend. Menigeen zal een gebed tot haar gestort hebben, of een kaars voor haar opgestoken, als er veepest of oorlog dreigde. Wat kon men anders doen in die tijd? Bouwland werd overigens steeds meer grasland in deze periode. Brigida belichaamt op deze wijze zeker een aantal economisch aspecten van het middeleeuwse Westbroek.

Markeert deze heilige de overgang van de landbouw naar de veeteelt in de Westbroekse polder?

De doopkapel

Volgens de restaurateur, W. Haakma Wagenaar, is de zuiderkapel aanvankelijk een doopkapel geweest. Duidt dat op een geboortegolf of was het een luxe? In die kapel stond de doopvont en misschien ook een altaar gewijd aan Eufrosina en Brigida. Deze twee heiligen, die elk apart op een voetstuk zijn afgebeeld, zijn als eerste geschilderd. De vier andere heiligen staan samen op één voetstuk en zijn van een wat latere tijd.

Eufrosina past als beschermster van barendende vrouwen natuurlijk heel goed in een doopkapel. Ook voor Brigida heeft men moeite gedaan haar een functie te geven in een doopkapel door haar hier bewust af te beelden met het kind Jezus op de arm. Misschien dat het patronaat van de koeien in verband gebracht kan worden met moedermelk maar veeleer maakt de afbeelding van het pasgeboren Jezuskind op haar arm Brigida geschikt als heilige in een doopkapel.

Het kind Jezus kan echter ook verwijzen naar de eerste Kerstdag. Misschien dat Brigida, als (kerst)heilige, ook iets te maken heeft met de slag van Westbroek op de tweede Kerstdag in 1481. Ongetwijfeld zal er toen ook vee geroofd zijn.

De toren

De toren die in 1481 opgeleverd werd, ging al vlak daarna scheuren. Volgens de restaurateur W. Haakma Wagenaar kwam dat omdat de kern van de onderste geleiding van de huidige toren dateert van voor 1481. Waarschijnlijk wordt die kern gevormd door een oudere toren met een trap in de zuid- en westmuur. Nog steeds

St. Brigida. Een van de zes in Westbroek afgebeelde heiligen. W. Haakma Wagenaar.

zijn er geruchten dat er oudtijds een ‘kasteel’ of klooster in Westbroek gestaan heeft. Misschien dat die toren daar de aanleiding toe is. Het zou kunnen gaan om een woontoren, zoals er vele in Utrecht waren. Men vindt ze nog aan de Langbroeker Wetering.

Aanvankelijk is de kapel tegen die toren aan gebouwd. De huidige ‘kleine klok’ van Westbroek, de oudste klok van de provincie Utrecht, moet al in die kapel gehangen hebben. Toen het de gemeenschap goed ging en ze verder groeide, werd de kapel afgebroken om plaats te maken voor het schip van de huidige kerk. De toren werd in laatgotische stijl ommetseld. In de zuidmuur bevond zich, zoals bij vele oude Romaanse torens een steile trap, die een bocht maakte om via de westmuur op de luidzolder te komen. Boven bij die bocht in de zuidmuur is een gedichte lichtspleet gevonden, dat was een zwak punt in de buitenmuur. De muur met de trap erin begon dan ook na 1481 te scheuren.

Waarschijnlijk is de toren ook verhoogd, omdat de kleine kapel na 1481 een echte onafhankelijke parochiekerk was geworden. Bovendien was die verhoging nodig om een of twee klokken op te hangen. Vlak daarop kwamen er twee kapellen bij, die versierd werden met de muurschilderingen. Door die twee kapellen kreeg de kerk een veel minder dorps uiterlijk. Kennelijk durfde men ondanks de verwoesting van 1481 veel geld te besteden om, meteen al veel te verbouwen. Op een of andere manier moet de polder dat waard zijn geweest, want rijke heren/eigenaars steken geen geld in iets wat niets zal gaan opleveren. Misschien dat de bestraffing van de gulzigheid in *“het Laatste Oordeel”* op de noordmuur en de waarschuwing tegen losbandigheid in de legende op de zuidmuur duiden op die prille welvaart van de polder, waardoor men zich luxe kon veroorloven.

Dat de kerk van Westbroek enige status gehad moet hebben blijkt o.a. uit het grafmonument van de bisschop Boudewijn van Sterckenburch in het koor. Dit koor en de oude sacristie (nu consistoriekamer) zijn overigens ook halverwege de zestiende eeuw gebouwd. Men bleef dus vrij lang verbouwen en vergroten. Dit duidt op een langdurige groei en welvaart gedurende de zestiende eeuw.

Kortom: de kerk van Westbroek heeft alles te maken met de polder en dus met de ontwikkeling van het fraaie landschap. De Kerk hóórt daar gewoon in. De schilderijen, belangwekkend vanwege stijl en voorstelling, zullen de Westbroekers van

de zestiende eeuw zeker hebben herinnerd aan de slag van 1481, maar hun ontstaan is evenmin los te denken van de landbouw en veeteelt en dus van de geschiedenis van het landschap.

Het Noorderpark: een militair landschap

Door D.T. Koen

De Nieuwe Hollandse Waterlinie

Een groot deel van het huidige gebied van het Noorderpark maakte 12,5 jaar lang deel uit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW). De NHW is aangelegd tussen 1815-1885 en zou met de nodige aanpassingen en modernisering tot 1940 fungeren als hoofdverdedigingslinie van ons land. Gelegen tussen de Zuiderzee in het noorden en de grote rivieren in het zuiden, sloot de Linie het dichtbevolkte en meest welvarende westelijke gedeelte van ons land af tegen aanvallen uit het oosten. Bovendien vormde de NHW de operatiebasis voor het daarbuiten optredende Veldleger. Zoals al in de naam besloten ligt, steunde de ca. 110 km lange verdedigingslinie in belangrijke mate op onderwaterzettingen, de zogenaamde inundaties als hindernis. De toegangen tot het gebied achter de NHW liepen over hooggelegen wegen en dijken, maar ook wel via rivieren en oeverwallen. Op deze doorgangen, accessen genaamd, legde men verdedigingswerken aan, die de doorgang blokkeerden. De vorm, ligging en omvang van de verdedigingswerken waren enerzijds aangepast aan de omstandigheden van het terrein en daarmee samenhangend het inundatiestelsel, anderzijds aan de militair-technische ontwikkelingen tussen 1815-1885.

In jaar 1885, toen de NHW in haar oorspronkelijke opzet als voltooid kon worden beschouwd, waren er in totaal 68 grote en kleine verdedigingswerken aangelegd. Nergens anders zijn de gevolgen van de wapenwedloop tussen artillerietechniek en vestingbouw in Nederland duidelijker zichtbaar dan in de NHW. Met name in het gebied van het Noorderpark treffen we vandaag de dag een staalkaart aan van de Nederlandse vestingbouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1815-1940, want het overgrote deel van de in dit hoofdstuk behandelde verdedigingswerken is nog

aanwezig. Het betreft de forten De Klop, De Gagel, Ruigenhoek, Blauwkapel en Voordorp en het omringende gebied als prominente sector in de NHW.

Het gebied vanuit militair perspectief

In het begin van de negentiende eeuw was de bebouwing van de stad Utrecht nog beperkt gebleven tot binnen de singels. Rondom de singels lag een gebied met gevarieerde bebouwing: buitenplaatsen, boerderijen, tuinderijen en landbouwgronden. Ten noorden van de stad, begrensd door de inmiddels verdwenen Hoofddijksewetering en Ezelsdijk strekte zich het eeuwenoude, laaggelegen slagenlandschap in noordelijke richting uit. Een ideaal inundatiegebied, in de eerste plaats vanwege de fysisch-geografische gesteldheid, maar ook vanwege de geringe bevolkingsdichtheid. Slechts op de oude ontginningsbases en enkele kruispunten lag bebouwing. Het grondgebruik bestond hoofdzakelijk uit weiland met een geringe economische waarde, zodat hier zonder veel schade inundaties gesteld konden worden.

De plannen voor de 'Utrechtse Linie', zoals de NHW tot 1860 officieel heette, waren erop gericht, de inundatiegebieden op enige afstand van de stadsrand te leggen. Zodoende zou de stad gevrijwaard blijven van vijandelijke artilleriebeschietingen en kon men optimaal gebruik maken van de terreinomstandigheden. In deze opzet behoefde ook de stadsrandzone in oorlogstijd niet onder water gezet te worden. Een nadeel was de omstandigheid, dat het terrein ten oosten van Utrecht in westelijke richting langzaam afloopt, zodat bij een gestelde inundatie, water de stad kon binnendringen. Daarom werden in 1815 in een wijde boog rond de noord-, oost- en zuidzijde van de stad, bestaande wegen en dijken verbreed en opgehoogd; daarnaast werden nieuwe inundatiekaden aangelegd om te kunnen fungeren als waterkering. Ten noorden van Utrecht werden in dat kader onder meer de Hoofddijk en Ezelsdijk verbeterd en in het verlengde daarvan de Ridderchapskade aangepast. Zij vormden daarmee tevens de begrenzing van de inundatieterrainen aan de stadszijde. Een stelsel van bestaande civiele en nieuwgebouwde inundatiesluizen en -duikers zorgde voor de doorvoer van water door de dijken en kaden. Het merendeel van deze werken lag in of bij deze keerkaden, ver buiten het bereik van een aanvallende en deels in de nabijheid van de in een later stadium aan te leggen forten. Aan de aanvalzijde grensden de inundaties in het noorden en oosten tegen de langzaam in hoogte toenemende uitlopers van het Gooi en de Utrechtse Heuvelrug, zodat hier het risico van aftapping eveneens was uitgesloten.

Het hoofdinlaatpunt voor inundatiewater was gelegen bij Vreeswijk, waar in 1817 een speciale waaiersluis gereed kwam. Via de Vaartse Rijn stroomde het water in noordelijke richting, waar het zich via het inundatiestelsel kon verspreiden over de vele polders ten oosten en noorden van de stad Utrecht.

De eerste forten: vuuroverwicht

Kort na de voltooiing van het inundatiestelsel begon de Genie met de bouw van verdedigingswerken. Van noord naar zuid vormden De Klop (1821), De Gagel (1821), Blauwkapel (1818-1821), De Bilt (1816-1819), Vossegat (1819) en de Lunetten (1822-1826) een halfronddgaande fortenlinie op 1.500-4.000 meter afstand van Utrecht, die niet alleen de accessen afsloot, maar daarnaast de stad moest beschermen tegen vijandelijke artilleriebeschietingen. De ruimte tussen de stad en de forten met omringende inundatieterreinen vormde daarbij een soort buffer, die het destijds gebruikte geschut niet kon overbruggen. Enkele forten waren precies in de as van de af te sluiten weg of dijk geprojecteerd, waarna deze er omheen werd gelegd. In een enkel geval verdween er bij de aanleg van een fort wel eens een boerderij, zoals bij het gehucht De Gagel, waar een accespost het kruispunt Gageldijk/Kerkeindschedijk afsloot. Ongeveer 1200 meter zuidelijker bij de Vecht, naast de voormalige herberg De Klop, legde men een klein fort met dezelfde naam aan, ter bestrijking van de Vechtdijk, de rivier en de bescherming van de schutsluis in de Klopvaart. Bij het dorpje Blauwkapel op de belangrijke weg Utrecht-Naarden was de bebouwing rond het af te sluiten kruispunt van wegen echter te omvangrijk, om er ter plaatse een fort aan te leggen. Het afbreken van het kerkje uit 1451 en de omringende huizen bleek te kostbaar in verband met onteigeningskosten en schadevergoedingen. Er bleef dus geen andere oplossing over, dan het dorpje geheel binnen de wallen van het fort op te nemen. Daarom is fort Blauwkapel aanzienlijk groter dan andere forten in het gebied. Het fort heeft een vierhoekige vorm met in elke hoek een bastion. Binnen het hoofdwerk treffen we aan de stadzijde een reduit aan, een klein en omgracht verdedigingswerk. Mocht het hoofdwerk onverhoopt in vijandelijke handen vallen, dan kon de bezetting zich in het reduit terugtrekken en van hieruit de verdediging voortzetten.

Vrijwel alle verdedigingswerken uit de eerste bouwperiode bestonden uit grondwerken met vier tot acht meter hoge rondgaande hoofdwallen en een natte gracht als hindernis tegen bestormingen. Meidoornhagen met uitgebreide wortelstructuren boden bescherming tegen erosie en uitwerking van beschietingen; in aaneen-

gesloten rijen vormden deze beplantingen daarnaast een infanterie-hindernis. In oorlogstijd aangebrachte schanskorven, en palissaden zorgden voor noodzakelijke versterking van de forten. In geval van een bezetting, bivakkeerden de troepen in tenten op het binnenterrein.

Gelegen te midden van inundaties hadden de verdedigers vanaf de forten over het algemeen een vuuroverzicht op de accessen. Een aanvaller daarentegen moest meestal zonder dekking over het smalle acces oprukken en was blootgesteld aan de vuuruitwerking van de verdedigers.

Bomvrije wachthuizen

Gebouwen, zoals we die tegenwoordig op de forten aantreffen, waren er op de forten uit de eerste bouwperiode nog niet. In geval van belegering stonden de verdedigers met hun bewapening achter open borstweringen op de wallen. Het gladloopgeschut had in die tijd een beperkt bereik van ca. 1.500-2.000 meter en een lage vuursnelheid. Hetzelfde gold voor de infanterievuurwapens.

Tegen een massale vijandelijke bestorming of overrompeling waren de forten dan ook niet bestand. Vooral forten op kruispunten, zoals de forten De Gagel en Blauwkapel waar de vijand gelijktijdig van diverse zijden kon aanvallen, bleken kwetsbaar. Enerzijds waren er maatregelen nodig om een verhoging van de stormvrijheid te verkrijgen, anderzijds dienden er voorzieningen te worden getroffen voor het onderbrengen van de bezetting en bewapening en wel gedurende een meerdaagse belegering. Voorlopig zou het echter bij plannen blijven, want tussen 1824-1840 kwam de versterking van de NHW stil te liggen. Eerst als gevolg van uitgebreide vestingbouw in de '7uidelijke Nederlanden' (het huidige België) om de Franse agressie in te dammen. Vervolgens zag de legerleiding zich geconfronteerd met hoge kosten vanwege de Belgische Afscheiding. Toen deze eenmaal een voldongen feit was, heeft men na 1840 de werkzaamheden aan de NHW hervat. Alle bestaande en nieuw ontworpen verdedigingswerken werden in deze tweede bouwperiode voorzien van verdedigbare wachthuizen en torens. Beide typen gebouwen hebben dan een 'bomvrije' constructie, d.w.z. dat ze bestand waren tegen de uitwerking van ronde kanonskogels uit het gladloopgeschut. Ook de forten bij Utrecht kregen ter versterking dergelijke bouwwerken, die een opvallende gelijkenis vertonen met middeleeuwse vierkante en ronde donjons.

De bomvrije wachthuizen en torens, die nu nog aanwezig zijn, bezitten verschillende vormen en afmetingen. Op fort De Klop bouwde de Genie in 1851 een ronde

Fort De Gagel. Bomvrij wachthuis, 1988.
Rijksarchief Utrecht. Topografische Atlas 2317.

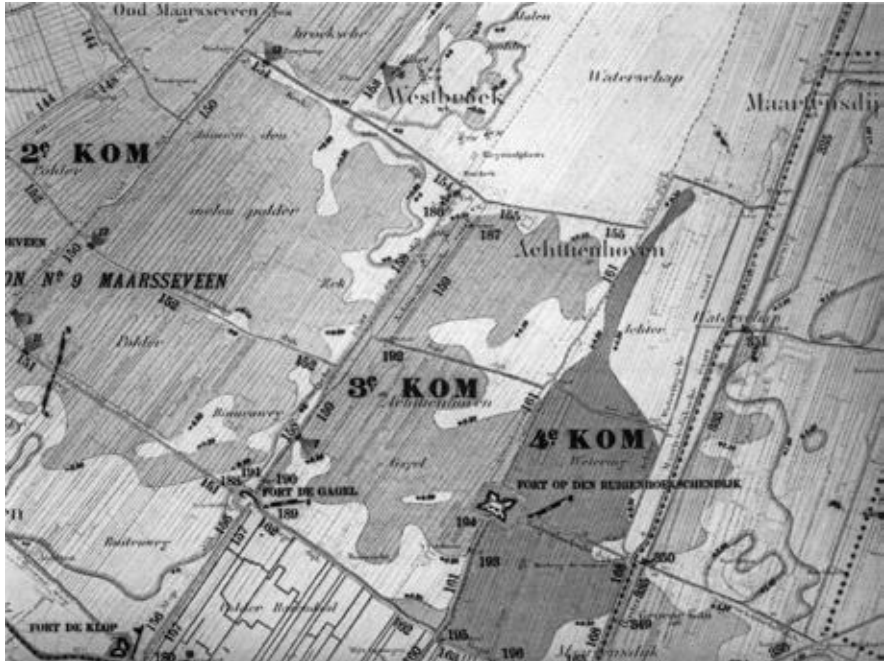
toren met een doorsnede van 19,5 meter, die is uitgerust met een verdedigbare traptoren, bedoeld voor bestrijking van de toegang. Fort De Gagel kreeg in 1851 een vierkant wachthuis van 16 bij 16 meter en in het reduit van fort Blauwkapel kwam in hetzelfde jaar een rechthoekig wachthuis van 20-30 meter gereed. De bouwwerken waren omgracht en toegankelijk via een ophaalbrug met toegangspoort. Rond de binnengracht lag een lage aarden wal. De wachthuizen en torens zijn opgetrokken uit zwaar metselwerk, met ca. 1-1,5 meter dikke muren, voorzien van schietgaten voor geschut, dat in kazematten was ondergebracht en schietsleuven voor handvuurwapens. Op het dak bestond eveneens gelegenheid voor de opstelling van geschut en infanterie achter stenen borstweringen. Overigens stond bij een aanval slechts een gedeelte van de bezetting en het geschut in en op het gebouw. De rest was verspreid over het fort opgesteld en zou zich volgens plan pas onder vijandelijke druk op het wachthuis terugtrekken. De wachthuizen bezitten meestal een standaardindeling met een kelder en een begane grondetage. De inrichting omvatte logiesruimten, wachtlokalen, provisieruimten, een keuken, een buskruitmagazijn en privaten. Deze voorzieningen waren bedoeld, om een meerdaagse belegering te kunnen doorstaan.

Reeds ten tijde van de bouw uitten vele militairen kritiek op de bouw van de omvangrijke wachthuizen en hoge, boven het maaiveld oprijzende torens. Niet ten onrechte overigens. Uit gehouden schietproeven aan het begin van de negentiende eeuw bleek al, dat vrijstaand metselwerk met een groot aantal treffers van het gladloopgeschut te vernielen was. Maar het grote voordeel van optimale observatiemogelijkheden en schootsvelden vanuit de wachthuizen en torens woog toen ruimschoots op tegen het risico van een vijandelijke beschieting op korte afstand. Een aanvallers zou naar verwachting nauwelijks de gelegenheid krijgen, om zijn geschut, dat aanvankelijk nog slechts een beperkt bereik had, op een smal acces en te midden van inundaties op te stellen.

De Kringenwet

Het vrijhouden van de omgeving van de verdedigingswerken ten behoeve van schootsvelden was geregeld in de 'Wet op de Verboden Kringen' uit 1853, kortweg de Kringenwet genoemd. Deze wet verving een soortgelijke wet uit 1814.

De Kringenwet onderscheidt rond elk verdedigingswerk drie denkbeeldige kringen. Binnen de eerste kring (0-300 meter) mochten uitsluitend houten opstallen worden gebouwd, binnen de tweede kring (300-600 meter) bestond de mogelijk-

Inundatiekammen ten noorden van Utrecht 1913.
Rijksarchief Utrecht. Topografische Atlas.

heid, gedeeltelijk in steen te bouwen en in de derde kring (600-1000 meter) was alles toegestaan. Maar in geval van oorlog konden alle gebouwen, beplantingen en andere obstakels binnen de kringen zonder enige vorm van proces worden opgegruimd. Voor opstallen, daterend van voor 1853, voorzag de wet in een schadevergoedingsregeling. Onder meer langs de Gagel- en Voordorpsedijk treffen we nu nog enkele houten huizen aan.

De Kringenwet heeft tot de opschorting van haar toepassing in 1951 grote invloed gehad op de omgeving van de verdedigingswerken en blokkeerde jarenlang de uitbreidingsplannen van de stad Utrecht in noordelijke en oostelijke richting. Pas in 1961 volgde de intrekking van de Kringenwet en een van de gevolgen daarvan zien we bijvoorbeeld terug in de aanleg van de Utrechtse wijk Overvecht.

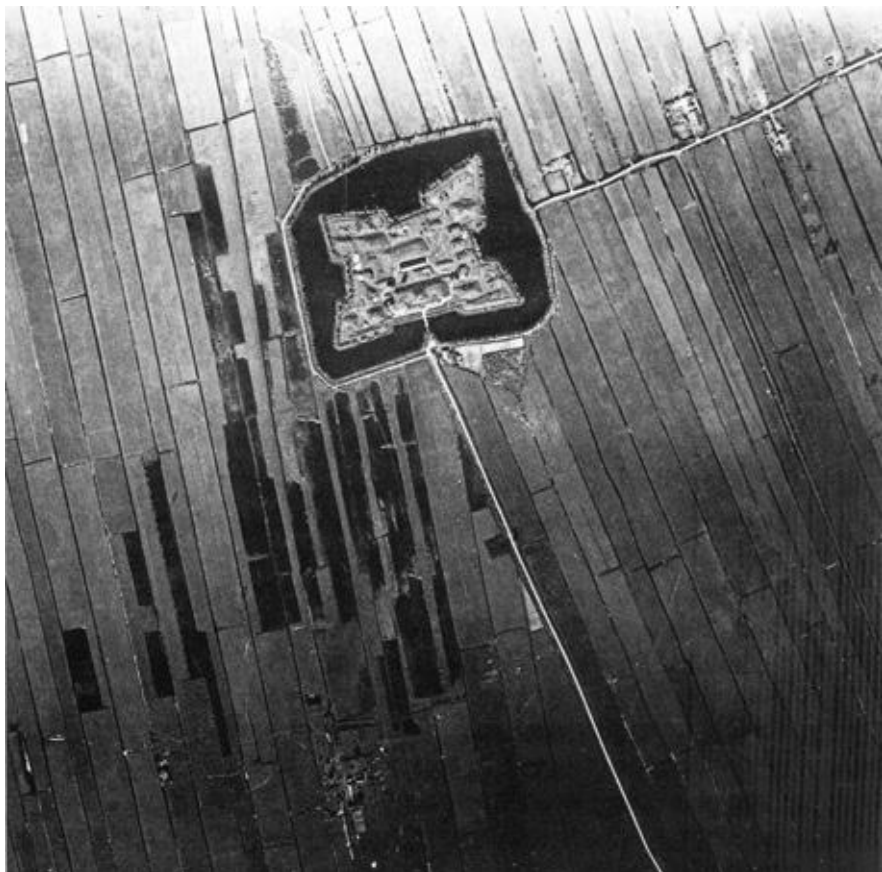
Inundaties: ondoordringbare barrières

In tegenstelling tot de Oude Hollandse Waterlinie hadden de inundaties in de NHW van het begin af een zeer planmatig en beheersbaar karakter. Een systematische aanpak bleek noodzakelijk, om vrij grote oppervlakten land in een zo kort mogelijk tijd tot een bepaald peil onder water te kunnen zetten. Het doel daarvan was, om met een minimale hoeveelheid water een maximale landoppervlak te inunderen.

Daartoe was het gebied tussen de Zuiderzee en de Lek verdeeld in vijf, later zes inundatiekommen. Deze verdeling hield verband met het hoogteverschil van het terrein tussen de Lek en de Zuiderzee. Dit bedraagt ongeveer twee meter. Indien men dit gebied vanuit de Lek bij Vreeswijk zonder meer ging inunderen, zou het water naar het noorden afvloeien en bij de Zuiderzee ongeveer twee meter hoog komen te staan. Daarentegen zou het gebied bij de Lek nog geheel droog blijven. Door de verdeling in vijf kommen, van elkaar gescheiden door dijken en keerkaden, kon elke kom tot het gewenste peil geïnundeerd worden.

Omstreeks 1872 strekte de tweede kom zich uit tussen de Tienhovensche kade en de Kerkeindsche dijk; de derde kom tussen de Kerkeindsche dijk en de Achttienhovensche kade (huidige Kanonsdijk) en de vierde kom tussen de Achttienhovensche kade en de weg Utrecht-Hilversum waarmee het grote verval in dit gebied wordt geïllustreerd.

Een waterpeil van 30-50 centimeter boven het maaiveld was al voldoende voor effectieve inundaties. De vele sloten en weteringen verdwenen dan onder de waterspiegel. Infanterie en cavalerie, kanonnen en voertuigen zouden wegzakken in de

Fort Ruigenhoek, ca. 1925.
Sectie Luchtmachthistorie, Den Haag.

vele watergangen van het polderland. Door de geringe hoogte van het inundatiepeil kon het terrein evenmin bevaren worden.

Niet altijd kon men zeker zijn van het functioneren van inundaties. Bevriezing kon de effectiviteit daarvan aanzienlijk verminderen of zelfs geheel teniet doen gaan. Bij strenge of langdurige vorst moest men inundaties noodgedwongen 'openrijzen'. Hierbij moesten op korte afstand van en evenwijdig aan de keerkaden, met handkracht brede sleuven in het ijs worden gezaagd. Maar aangezien de meeste negentiende eeuwse militaire campagnes in Europa zich in de periode augustus-september afspeelden, achtte de Nederlandse legerleiding de kans hierop niet zo groot. Een veel groter nadeel vormde het risico, dat de vijand de NHW kon bereiken voordat de inundaties gesteld konden worden. Het was daarom de taak van het Veldleger, de vijand zo lang mogelijk op te houden, voordat deze een aanval zou inzetten op de NHW. Maar vriend en vijand deelden algemeen de opvatting, dat de Nieuwe Hollandse Waterlinie dankzij de inundaties een ondoordringbare barrière vormde.

Nieuwe bedreigingen

Vrijwel gelijktijdig met de oplevering van de laatste bomvrije torens en wachthuizen omstreeks 1860 deed een nieuw type geschut haar intrede in de Europese legers, het zogeheten 'getrokken' geschut. Bij dit type geschut zijn 'trekken' en 'velden' in de loop aangebracht. De gebruikte puntvormige granaten maken bij het afvuren een roterende beweging, waardoor het bereik, de stabiliteit en de indringingskracht belangrijk toenamen. Hadden de vanaf 1863 ingevoerde 'getrokken voorladers' een bereik van 3,5 kilometer, de omstreeks 1873 ontwikkelde 'getrokken achterladers' praktisch het dubbele: 6,5-8 kilometer.

De ingebruikneming van het getrokken geschut had grote consequenties voor de verdedigingswerken en het inundatie stelsel in de NHW. De aanleg van meer en grotere forten met ruime legerings- en bergingsmogelijkheden, een betere bescherming van metselwerkgebouwen op de verdedigingswerken, bredere inundaties met een grotere en snellere wateraanvoer en de invoering van moderne artillerie op de forten waren noodzakelijk, om de NHW als hoofdverdedigingslinie te kunnen handhaven. Ook de komst van diverse spoorlijnen, die de NHW doorkruisten, vereiste maatregelen voor de landsverdediging. In de Vestingwet van 1874 kreeg de voltooiing van de Linie bovendien de hoogste prioriteit.

De tweede fortenlinie

In de jaren 1860-1882, te onderscheiden als de derde en vierde bouwperiode, zijn zowel aan de verdedigingswerken als aan het inundatiestelsel in de NHW als gevolg van de invoering van het getrokken geschut, omvangrijke verbeteringen uitgevoerd. Een van de meest kostbare maatregelen betrof de bouw van een tweede fortenlinie rond de stad Utrecht om de dreiging van beschietingen met het nieuwe geschut af te wenden. De tussen 1867-1871 gebouwde forten Ruigenhoek, Voordorp, Rijnauwen en Vechten maken hiervan deel uit. Ze liggen op een afstand van ca. 3500-4000 meter van de toenmalige stadsrand, juist voldoende met het oog op het maximum bereik van de 'getrokken' voorladers.

Het uit 1869-1870 daterende fort Ruigenhoek is het meest noordelijk onderdeel van deze fortenlinie. Dit middelgrote fort sloot de toeleidende dijkwegen en de Achttienhovensche kade als komkering af, terwijl ook de weg en spoorlijn Utrecht-Hilversum binnen het bereik van het geschut lagen. Bij de ingang van het fort verrees een wachtgebouw, in het midden van het fort een kazerne voor de bezetting, bovendien enkele verspreide remises voor geschut en munitiemagazijnen, alle gelegen onder gronddekkingen.

Fort Voordorp, aangelegd tussen 1869-1870 kreeg de bestrijding van vijandelijke geschutopstellingen bij De Bilt tot hoofdtaak en bestreek op vrij korte afstand de spoorlijn Utrecht-Amersfoort. Ook diende het fort ter bestrijking van de Utrechtse straatweg. Enkele inundatieduikers in de Voordorpsedijk lagen eveneens binnen bereik van het geschut op het fort. Ook op dit fort treffen we naast een kazerne enkele remises en munitiemagazijnen onder gronddekkingen aan.

De betekenis van fort Blauwkapel nam toe door de opening van de spoorlijn Amersfoort-Utrecht in 1863 en Hilversum-Utrecht in 1874. De nieuwe voorzieningen op dit fort zijn identiek aan die van de andere forten en in de jaren 1874- 1875 tot stand gekomen. Eerder al was het wachthuis in het reduit voorzien van een gronddekking aan drie zijden, om het metselwerk te beschermen tegen de granaten uit het getrokken geschut.

Door de aanleg van de nieuwe fortenlinie kwam fort De Klop te ver achterwaarts te liggen en daarom bleef een modernisering hier achterwege. Het nieuwe geschut bracht overigens niet alleen nadelen met zich mee. Zo konden de forten elkaar onderling vuurondersteuning verlenen. Kort na 1873 ging het moderniseringsprogramma voor de vestingartillerie van start. Omstreeks 1885 omvatte de organieke

sterkte voor fort De Gagel 137 man met 14 stukken geschut, fort Ruigenhoek 241 man met 24 stukken, fort Blauwkapel 305 man met 37 stukken en tenslotte fort Voordorp 242 man met 35 stukken.

Fort "Westbroek"

In 1874 trok de toenmalige minister van Oorlog, Weitzel, op de begroting voor 1875 ter voltooiing van het vestingstelsel, geld uit de voor de aanleg van drie forten ter versterking van de tweede fortenlinie. Een daarvan was ontworpen ten oosten van het dorp Westbroek, globaal ten noorden van fort Ruigenhoek.

Door de vele kritiek op dit dure project vanuit de Tweede Kamer moest Weitzel echter aftreden en diens opvolger, minister Enderlein schrapte vervolgens het hele plan, inclusief het fort "Westbroek". In plaats daarvan onderging fort De Gagel een verbetering, bestaande uit de bouw van een grote kazerne van twee verdiepingen en een remise in de jaren 1875-1878 en 1883-1884.

Fort Voordorp omgewerkt

Als gevolg van de ingebruikneming van het 'getrokken achterlaadgeschut', kon een aanvaller vanaf een veel grotere afstand dan voorheen, de stad Utrecht onder artillerievuur leggen. Vooral het bosrijke gebied rond De Bilt en Zeist bood een aanvaller bedekte opstelplaatsen voor zijn geschut. Om dit te verhinderen moest onder meer fort Voordorp, dat aanvankelijk een vierkante vorm met bastions had, - nauwelijks acht jaar na de oplevering in 1870 - in 1879-1880 worden omgewerkt tot de huidige vorm. Hierbij ontstond een nagenoeg rechte hoofdwal naar het oosten met meer geschutemplacements voor de bestrijding van vijandelijke batterijen. De wijziging is nu nog herkenbaar aan de brede gracht aan de noord-oostelijke zijde van het fort.

Verbetering inundatiestelsel

Ook het inundatiestelsel ontquam niet aan de nodige verbeteringen. De aanleg van de tweede fortenlinie ging gepaard met de verschuiving van de inundatieterrainen in noordelijke richting. De Gageldijk - Blauwkapelseweg - Ezelsdijk Ridderschapskade vormden de nieuwe keerkaden. Vooral de tijd, die nodig was voor het stellen van inundaties, diende verkort te worden in verband met de toe-

Fort Voordorp met omgeving, ca. 1920.

Sectie Luchtmachthistorie, Den Haag.

genomen mobiliteit van vijandelijke legers, vooral dankzij de spoorwegen. Nog beter dan voorheen, kon hierdoor een vijandelijke strijdmacht na uitschakeling van het kleine Nederlandse Veldleger in een snelle campagne vóór de NHW staan. Tot ca. 1860 vergde het stellen van een volledige inundatie met de inlaatpunten bij Vreeswijk en Honswijk sinds 1845, niet minder dan ca. 26 dagen. Omdat het waterpeil van de Lek stroomopwaarts te Wijk bij Duurstede gemiddeld twee meter hoger was, liet de Genie hier een nieuwe inlaatsluis bouwen. Dit in combinatie met de verbreding, uitdieping en gedeeltelijke kanalisatie van de Kromme Rijn in de jaren 1867-1871, die als inundatiekanaal ging fungeren en water naar het gebied bij Utrecht voerde. Op grond van ingewikkelde berekeningen verminderde de tijd voor een volledige inundatie tot 12-13 dagen.

De maatregel ging gepaard met enkele aanpassingen van een aantal inundatievoorzieningen bij Utrecht. Een in 1873 gebouwde doorlaatsluis in de Achttienhovensche kade (huidige Kanonsdijk) zorgde voor een grotere doorvoer van water vanuit de vierde naar de derde kom. Aan de oostzijde van de sluis bevindt zich voor dat doel een inlaatkom, aan de westzijde een uitlozingskom. Een dergelijke voorziening treffen we ook direct ten noorden van fort De Gagel aan.

Einde van een illusie

Met de introductie van de brisantgranaat vanaf 1885 leek het lot van de forten bezegeld. De 12 tot 16 maal grotere kracht dan de tot dusver gebruikte granaten, had een vernietigende uitwerking op fortwallen, gronddekkingen en het metselwerk van gebouwen. De artillerie diende in geval van een aanval voor het overgrote deel verplaatst te worden naar verspreide batterijen in het terrein tussen en achter de forten. Die zouden nog wel in gebruik blijven voor de overige functies.

Na 1885 heeft men aan sommige forten nog kleine verbeteringen uitgevoerd, maar nieuwe forten zijn er niet meer gebouwd. Te meer, omdat men was begonnen aan de aanleg van een tweede verdedigingslinie, de Stelling van Amsterdam.

Loopgraven en beton

Tijdens de mobilisatieperiode 1914-1918 wordt de NHW voor de tweede keer in staat van verdediging gebracht. De forten kregen een rol als stormvrij infanteriesteunpunt met loopgraven, mitrailleuropstellingen en observatieposten. toebe-deeld. Voorposten en wachtposten op kruispunten bij Westbroek, Achttienhoven

en Groenekan hadden een waarschuwend taak en moesten zo nodig vertragende acties uitvoeren of kleine vernielingen verrichten. Ter weerszijden van de forten De Gagel, Blauwkapel en Voordorp legde men lange loopgravenlinies met prikkeldraadversperringen aan. Uit hout met een grond- dekking opgetrokken schuilplaatsen boden de troepen bescherming tegen artillerievuur, later ging de Genie over tot het gebruik van gewapend beton; het eerst op het vooruitgeschoven fort Ruigenhoek met kleine observatieposten en mitrailleerkazematten. Op fort Blauwkapel bouwde men in 1918 nog enkele betonschuilplaatsen.

Na afloop van de mobilisatieperiode zijn alle tijdelijke verdedigingswerken opgeruimd. Grondwerken van loopgravenlinies, voorposten en artillerie-batterijen werden geëgaliseerd, grachten en tijdelijke inundatiekanalen gedempt, zodat van deze bouwperiode behoudens de betonwerken niets meer resteert.

Na de Eerste Wereldoorlog was de militaire waarde van de NHW door de moderne wijze van oorlogvoering verder verminderd. Niettemin bleef de Linie in gebruik. In 1922 vond er een reorganisatie van het vestingstelsel plaats. De NHW maakte vanaf dat jaar deel uit van de Vesting Holland onder de naam Oostfront van de Vesting Holland.

Een laatste omvangrijke versterking van het Oostfront vond plaats in de mobilisatieperiode 1939-1940. Grote aantallen verspreide infanterieopstellingen, de zogenaamde groepsnesten met de daarbij gebouwde betonnen schuilplaatsen vormden de ruggegraat van de verdedigingslinie. Prikkeldraadversperringen dienden infanterie-aanvallen tegen te gaan. Mitrailleur in gietstalen koepels en in uit hout en aarde opgetrokken opstellingen zorgden voor dekkende vuursectoren op het voorterrein. Tankversperringen, onder meer bij fort Blauwkapel en de Kerkeindschedijk, sloten de toeleidende wegen af.

Tot de voltooiing van het geplande aantal verdedigingswerken in het Oostfront is het niet meer gekomen. Begin februari 1940 verkoos de regering de Grebbelinie boven het Oostfront als hoofdverdedigingslinie van ons land. Het Oostfront zou dan de reservelinie vormen. Wel werd de versterking daarvan stopgezet, behoudens de voltooiing van de in aanbouw zijnde werken. Toen de Nederlandse troepen in de vroege ochtend op 14 mei 1940 na een gedwongen terugtocht vanuit de Grebbelinie in het Oostfront aankwam, troffen ze dan ook onvoorbereide stellingen aan. Ook de inundaties, waarmee pas in de namiddag van 12 mei een begin was gemaakt, waren nog onvoldoende op peil.

Door de capitulatie van het Nederlandse leger is het niet meer tot reguliere gevechten gekomen. Vele tientallen betonnen groepsschuilplaatsen en de funderingsblokken van de tankversperringen herinneren nog aan deze laatste bouwperiode in de NHW.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie: een monument van formaat

Van de in dit artikel beschreven objecten zijn de meeste nog bewaard gebleven. De forten met hun bomvrije wachthuizen en kazernes, remises en munitiebergplaatsen, de inundatiesluizen enzovoorts in al hun verscheidenheid, maar ook de vele betonnen groepsschuilplaatsen in het Noorderpark vormen tezamen een belangrijk monument van Nederlandse militaire architectuur en geschiedenis. Juist de combinatie van verdedigingswerken en het water maken de Nieuwe Hollandse Waterlinie zelfs uniek in de wereld. Dat was dan ook aanleiding voor de Nederlandse regering om de Nieuwe Hollandse Waterlinie voor te dragen voor plaatsing op de Wereld Erfgoed Lijst van de UNESCO.

Utrechts Archief. **Archief Eerst-Aanwezend Ingenieur der Genie te Utrecht. Brand, H. en Brand, J. (red.):** *De Hollandse Waterlinie.* (Utrecht/Antwerpen, 1986.)

Buitenen, M.P. van, en de Meijer A.K.: *Westbroeks heiligen in polderperspectief.* (Nijmegen, 1981.)

Gent, M.J. van.: *Pertyelijke Saken. Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk.* (Den Haag, 1995.)

Doedens, A.: "Achter de schermen: over de bronnen voor en beschrijvers van de geschiedenis van "De Slag bij Westbroek" (1481)." In: St. Maerten, afl. 16 (november 1997. 13-14.

Doedens, A.: 'Dorpen met geschiedenis in gemeente zonder verleden.' In: Sint Maerten (tijdschrift van de Historische Vereniging Maartensdijk), aflevering 1 (dec. 1988) 12-16.

Doedens, A.: "Een rode vlag: de Slag bij Westbroek in de Amsterdamse geschiedenis." In: St. Maerten, nr. 27 (juli 2004) 12-16.

Gottschalk, M.K.E.: 'De ontwikkeling van de Stichtse venen ten Oosten van de Vecht'. In: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. Tweede Reeks, deel LXXIII. (1956) 207-222.

Haakma Wagenaar, W.: 'De schilderijen op de toren van de kerk in Westbroek, onderbouw toren, constructie schip.' In de speciale uitgave van Sint Maerten (tijdschrift van de Historische Vereniging Maartensdijk) (augustus 1994.) Naar aanleiding van het gereedkomen van de restauratie.

Hoogwerff, J.: *Noordnederlandse schilderkunst. Deel I.* (Z.p., 1936.)

Huizinga, J.: *Herfstrij der middeleeuwen.* (Haarlem, 1963.)

Longnon J. en Cazelles, R.: *Les Tres Riches Heures du Duc de Berry.* (Londen, 1993.)

Jansen, H.P.H.: *Hoekse en Kabeljauwse Twisten.* (Bussum, 1966).

Koen, D.T.: *Utrecht verdedigd; fortificatie en mobilisatie 1914-1940.* Historische Reeks Utrecht nr. 14. Utrecht, 1990.

Koen, D.T.: 'Fort Voordorp als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.' In: Sint Maerten (tijdschrift van de Historische Vereniging Maartensdijk) aflevering 5 (dec. 1990).

Koen, D.T. (eindred.: R. Blijdenstijn): *De Hollandse Waterlinie.* (Cultuur-historische routes in de provincie Utrecht, dl. 3). (Amsterdam, 1993.)

- Koen, D.T.:** *Een onuitdooftbaar vuur; betonnen verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie.* (Bunnik, 1995.)
- Kokken, H.:** *Steden en Staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494).* (Hollandse Historische Reeks 16.) (Den Haag, 1991.)
- Koppelt, G.:** *De forten rond Utrecht; verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie.* (Historische Reeks Utrecht nr. 1.) (Utrecht, 1983.)
- Maanen, Rudi van; Van der Goes, André en Dubois, Simone:** *Slot Zuilen.* (Oud- Zuilen, 1992.)
- Masmeyer, G.:** *Uit het grijs verleden naar het heden.* (Alphen aan de Rijn, 1981.)
- Mekking, A.:** 'Pro Turri Trajectensi'. In: *Annum Quadrage Mundi.* (VII) (Zutphen, 1989.)
- Molinet, J.:** *Chroniques.* (Ed. Buchon). Vijf delen. (Parijs, 1827/8.)
- Mondriaanhuis, tentoonstellingsgids: De dansende Madonna.** Mondriaan in Laren, 1915-1919. (Amersfoort, 1996.)
- Mulder, Liek; Doedens, Anne en Kortlever, Yolande:** *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden.* (Apeldoorn, 1996.)
- Nijsten, G.:** *Volkscultuur in de Late Middeleeuwen. Feesten, processies en (bij)geloof* (Utrecht, 1994.)
- Prins, A.H.J.:** *Kanttekeningen bij de dood van Jan van Schaffelaar 1482-1982.* (Barneveld, 1981). Te lezen in combinatie met: Doedens, A., 'Een stoffe aan de weegschaal?' In: Gelders Oudheidkundig Contactbericht, (afl. 101: 1984/11) 10-14.
- Schama, S.:** *The Embarrassment of Riches.* (Londen, 1987.) (In het Nederlands vertaald onder de titel: *Overvloed en Onbehagen.*)
- Sint Maerten** (tijdschrift van de Historische Vereniging Maartensdijk) aflevering 9: Speciale uitgave. De muurschilderingen van Westbroek (1992.)
- Samaran, C. en Garand, M.C., eds.:** *Thomas Basin. Histoire de Louis XI.* (Parijs, 1972.)
- Schaik, W. van:** *Stenen in de vijvers van Voordaan.* (Groenekan, 1995.)
- Schaik, Wim van, en Kuil, Aart van der:** *Dubbelbreed. Portret van een echtpaar.* [Uitgave Museum Flehite en Galerie De Ploegh] (Amersfoort, 1995.)
- Tenhaeff, N.B.:** *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad.* (Utrecht, 1920.)
- Timmers, J.J.M.:** *Christelijke symboliek en iconografie.* (Houten, 1987.)
- Tydemans, H.W. ed.:** *Geschiedenissen des Vaderlands door Mr. W. Bilderdijk.* (Amsterdam, 1833.)
- Universiteit Utrecht en Vereniging Oud-Utrecht:** *Lezingencyclus: Het Utrechtse landschap en zijn bewoners.* (1994.)

- Ven, G.P. van de, red.:** *Leefbaar laagland*. (Derde druk. Utrecht, 1994).
- Verkaik, J.W.:** *De moord op graaf Floris V*. (Hilversum, 1996.)
- Wagenaar, J.:** *Vaderlandsche Historie*. (IV) (Amsterdam, 1750.)
- Willems, Gerrit; Zomeren, Koos van en Vuysje, Herman:** *Gras en wolken. Een beeld van het Groene Hart*. (Zwolle/Woerden, 1996).
- Winter, J.M. van en Buitelaar, A.L.P.:** 'Stad en veen in Utrecht, toegelicht aan de gerechten Oostveen en Herbertskop.' In: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1988) 9-34.
- Zilverberg, S.B.J.:** *De Stichtsche Burgeroorlog. Rebelle en reactie in het vijftiende eeuwse Utrecht*. (Zutphen, 1978.)
- Van Zomeren, Koos:** *Het eeuwige leven* (Amsterdam. 1994).

Internet: zie de site <https://onlinemuseumdebilt.nl/> s.v. De slag bij Westbroek, De gedenkplaat van graaf Willem van Rennenberg, De kerk van Westbroek, Boudewijn van Sterkenburch.

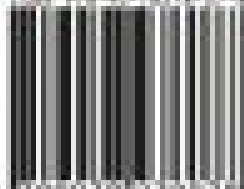
Verantwoording van de illustraties

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van de in dit boek opgenomen illustraties te bereiken. In de meeste gevallen is dat gelukt. Mochten er illustraties zonder voorkennis van de rechthebbenden zijn afgedrukt, dan worden deze verzocht contact op te nemen met de uitgever.

In de middeleeuwen wordt het veen tussen Utrecht en het Gooi ontginnend door de kapittelheren van de stad Utrecht en de adel langs de Vecht. De gevangenneming van Floris V vindt hier plaats. De opstand van de burgers van Utrecht tegen hun bisschop leidt tot de geweldige slag van Westbroek. Later was het gebied een important deel onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In een bijgevoegd los boekje wordt een fresco van de slag beschreven. Een herziening met monumenten en bezienwaardigheden in een leverbare landschap.

9 784078 278076

9 784078 278076